

‘Openbaare vijanden’

*Het beslechten van oproeren en een burgerlijk conflict
in Holland (1747-1751)*

Frank de Hoog
Maart 2016

‘Openbaare vijanden’.

Het beslechten van oproeren en een burgerlijk conflict in Holland (1747-1751).

Masterthese ter afronding van het Research Master programma ‘Europe 1000-1800’
onder begeleiding van prof. dr. J.S. Pollmann.

Instituut voor Geschiedenis
Faculteit der Geesteswetenschappen
Universiteit Leiden

Frank de Hoog
S0919047

fmpdehoog@gmail.com

Inhoudsopgave

Lijst van afkortingen	4
Inleiding	5
Historiografie	5
Methodologie en opzet	14
1. De impact van het Franse gevaar	22
‘Vivat Orange’: Het herstel van het stadhouderschap	23
Antikatholieke rellen	31
2. De escalatie van het stedelijk conflict	38
Pachtersoproeren	39
Amsterdamse Doelisten en Leidse sprekers	51
3. Tweedracht, wat nu?	66
De overheid reageert.....	67
De erfenis van het oproer.....	76
Hooggespannen verwachtingen	83
Conclusie	92
Appendix: Biografie van de dagboeschrijvers	100
Bibliografie.....	103
Ongepubliceerde bronnen.....	103
Gepubliceerde bronnen.....	104
Secundaire literatuur.....	105

Lijst van afkortingen

AGN	<i>Algemene Geschiedenis der Nederlanden</i>
Akerval [jaargang] ([jaar van uitgave])	J. Akerval, 'Het dagboek van een Leidenaar uit den jare 1747', ed. S.J. Le Poole L.Gz., <i>Leidsch jaarboekje</i> 10-18 (1913-1922).
Bibl.	Archiefbibliotheek
BMGN	<i>Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden</i>
ELO	Erfgoed Leiden en Omstreken
KB	Koninklijke Bibliotheek (Den Haag)
<i>Ned. jaerb.</i> [deel] ([jaar])	<i>Nederlandsche jaerboeken, inhoudende een verhael van de merkwaardigste geschiedenissen, die voorgevallen zyn binnen den omtrek der Vereenigde Provinciën sederd het begin van 't jaer (...) I-XXX</i> (Amsterdam 1747-1795) < http://lib.ugent.be/en/catalog/bkt01:000293618?i=1&q=Nederlandsc he+Jaerboeken > (Laatst geraadpleegd op 12 februari 2016).
NL-HaNA	Nationaal Archief (Den Haag)
SAA	Stadsarchief Amsterdam
SA II	Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur) 1574-1816
STR VPR	Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg (Den Briel)

Inleiding

Historiografie

Maar het geen nog veel verder gaat, de verdeeltheden waaren zoo groot heel Holland door, inde familien tusschen vaader en zoon, den eenen broeder tegen den ander. Jaa selfs tusschen man en vrouw dat ze openbaare vijanden waaren, en weijgerde met malkander om te gaan ofte spreken of te groeten, selfs t'geen verder gaat men weijgerde malkander in de grooste noot bij te staan of te hulp te koomen alwas het zonder sijn schaade. Dit kwam daar vandaan dat d'eijgenbaat alleen regeerden onder onze tegenpartije, het welk zij verkoosen booven de vrindschap, ofte regtvaardigheijd, de broederlijke liefde was verbannen (...).¹

Dit concludeerde Joost van Leeuwen, een van de voormannen van de Leidse burgerbeweging, over de toestand binnen Holland na afloop van de politieke crisis van 1748. Het citaat geeft mooi het sentiment weer van een burger die zich in een conflictueuze situatie bevond. Van Leeuwen liet hiermee zien hoe lastig het was om na een oproer de rust en de eenheid te herstellen, omdat het stedelijk conflict een grote impact had gehad op de verhoudingen binnen de stad. Burgers stonden tegenover elkaar en weigerden elkaar in nood bij te staan. De samenleving was ernstig verdeeld geraakt, wat het bemoeilijkte om tot vrede te komen.

In het kader van het onderzoek naar burgeroorlogen hebben politicologen en sociologen recent betoogd dat het vredesproces door burgers gedragen dient te worden om conflicten succesvol te kunnen beslechten. De vrede wordt volgens hen niet vanzelfsprekend hersteld na de onderhandelingsfase of na het sluiten van een vredesovereenkomst, want voor het welslagen van een vredesproces is het cruciaal dat alle betrokken partijen ook daadwerkelijk bereid zijn de overeengekomen besluiten na te leven.² Dit idee sluit aan bij een recente ontwikkeling in de antropologie waarin vrede niet langer beschouwd wordt als een statische toestand. Volgens antropologen die sterk de nadruk leggen op het vermogen van de mens om

¹ ELO, Bibl., LB 784-1 groot foliodeel, Joost van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 1748-22 October 1751, o.a. het pachtersoproer en lijsten van boeken en pampieren, die gedrukt en uitgekomen zijn aangaande de burgerlijke zaaken en behandeling van het jaar 1748 betreffende Leiden, Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht, Haarlem, Den Haag. Copie van een brief d.d. Juli 1754, overhandigd aan H.K.H. Prinses van Oranje-Nassau, toen zij te Leiderdorp uit Den Haag naar Soestdijk reizende, van paarden veranderde, naar aanleiding van de benoeming van ds. Spaan van Dordrecht, 276-277.

² Robert L. Rothstein, 'In fear of peace. Getting past maybe', in: Idem ed., *After the peace. Resistance and reconciliation* (z.p. 1999) 1-25, aldaar 20; Robert L. Rothstein, 'Fragile peace and its aftermath', in: Idem ed., *After the peace*, 223-248, aldaar 224-225; Barbara F. Walter, *Committing to peace. The successful settlement of civil wars* (Princeton en Oxford 2002) 3-6, 19-21, 43, 160; John D. Brewer, *Peace processes. A sociological approach* (Cambridge 2010) 7-8, 28-43.

tot vrede te komen, zijn maatschappijen dynamische entiteiten die over een grote diversiteit aan structuren en technieken beschikken om op een geweldloze manier met conflicten om te gaan. Het herstellen en het handhaven van de vrede is voor hen een continu en actief proces dat de nodige inspanningen van de burgers vereist.³

Uit de vredesstudies van de politieke en sociale wetenschappers blijkt bovendien dat vredesprocessen vooral mislukken in de fase van implementatie, omdat de conflicterende partijen de intentie van de voormalige tegenstanders wantrouwen of omdat zij onzeker zijn over wat de vrede hen in de toekomst zal brengen. De angst kan slechts weggenomen worden door de haat jegens de ander te reduceren en door tegelijkertijd het onderlinge vertrouwen en het respect voor elkaar te vergroten. De tussenkomst van een onafhankelijke partij is hierin cruciaal om de communicatie tussen de partijen in stand te houden en om de partijen te verzekeren dat de ander te vertrouwen is en dat het sluiten van vrede meer zal opleveren dan het voortzetten van de strijd. Deze garanties dienen de angst weg te nemen dat het vredesverdrag door de tegenstander misbruikt zal worden. Het afdwingen van vrede heeft dus weinig zin als de partijen elkaar niet durven te vertrouwen. Burgers dienen namelijk bereid te zijn de gemaakte afspraken na te leven om de vrede te kunnen herstellen.⁴

Voor het onderzoek naar de manier waarop vroegmoderne overheden vrede onder hun burgers konden stichten, is het dus belangrijk te weten hoe burgers het bestaande conflict begrepen en waar hun gevoelens van angst over de toekomst en van haat en achterdocht ten aanzien van de tegenstander vandaan kwamen. Op welke manier keken zij aan tegen het conflict en welke moeilijkheden of obstakels zagen zij in het bereiken van vrede en eendracht in de samenleving? Tenzij anders vermeld, wordt in deze studie naar conflictbeslechting in de vroegmoderne tijd de term ‘burgers’ gebezigd in de ruime betekenis van mensen die tot de brede middenklasse behoorden.⁵

³ Graham Kemp en Douglas P. Fry, ‘Preface’, in: Idem eds., *Keeping the peace. Conflict resolution and peaceful societies around the world* (New York en Londen 2004) xiii-xv, aldaar xiii; Graham Kemp, ‘The concept of peaceful societies’, in: Kemp en Fry eds., *Keeping the peace*, 1-10, aldaar 5-6, 9-10; Douglas P. Fry, ‘Conclusion. Learning from peaceful societies’, in: Kemp en Fry eds., *Keeping the peace*, 185-204, aldaar 187-199; Douglas P. Fry, *The human potential for peace. An anthropological challenge to assumptions about war and violence* (New York en Oxford 2006) xii-xv, 1-10, 243-244, 259-260.

⁴ Rothstein, ‘In fear of peace’, 2-4, 20; Rothstein, ‘Fragile peace’, 224-225; Walter, *Committing to peace*, 19-26, 32-43, 160-165; Brewer, *Peace processes*, 35-43, 192-193, 199-205; Landon E. Hancock en Christopher Mitchell, ‘Between local and national peace. Complementarity or conflict?’, in: Christopher R. Mitchell en Landon E. Hancock eds., *Local peacebuilding and national peace. Interaction between grassroots and elite processes* (Londen en New York 2012) 161-178.

⁵ Erika Kuijpers en Maarten Prak, ‘Burger, ingezetene, vreemdeling. Burgerschap in Amsterdam in de 17e en 18e eeuw’, in: Joost Kloek en Karin Tilman eds., *Burger. Een geschiedenis van het begrip ‘burger’ in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*. Reeks Nederlandse begripsgeschiedenis 4 (Amsterdam 2002) 113-132, aldaar 131-132; Wyger Velema, ‘Beschaafde republikeinen. Burgers in de achttiende eeuw’, in: Remieg Aerts en Henk te Velde eds., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de*

In studies over de Nederlandse Opstand is veelvuldig geschreven over de leef- en denkwereld van burgers.⁶ Voor de latere crisisperioden in de Republiek is die interesse voor de beleving van de stedelijke bevolking pas van recente datum, omdat burgers tijdens de conflicten van 1672 en 1747-1748 niet gericht waren op het veranderen van het politieke systeem. In hun verzet tegen de overheid riepen de opstandelingen niet om directe volksvertegenwoordiging, maar deden zij een beroep op de oude rechten van de ‘gemeente’ om meer controle op de regenten te krijgen.⁷ Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw zijn historici zich gaan realiseren dat deze burgerbewegingen die niet democratisch waren, toch politiek van aard konden zijn.⁸

In de negentiende en begin twintigste eeuw bestond er wel interesse voor de conflicten van 1672 en 1747-1748. Maar in het onderzoek naar deze oproeren hield men zich vooral bezig met de vraag of de opstandelingen wel of geen democraten waren die als derde partij, naast de staats- en prinsgezinden, de politiek in de Republiek bepaalden. Daarvoor gingen historici op zoek naar de democratische tendensen in de eisen en acties van de burgers. In de jaren zestig van de vorige eeuw betoogde D.J. Roorda in zijn invloedrijke studie *Partij en factie* dat met deze aanpak te weinig rekening werd gehouden met de structuur van de stedelijke politiek. Ten onrechte zou men in conflicten tussen twee plaatselijke groeperingen uitingen van de ‘nationale’ partijstrijd willen ontwaren. Volgens Roorda was de politieke crisis van 1672 echter in essentie een factiestrijd tussen regentenfamilies die niet door principiële overtuigingen werd ingegeven.⁹

Na deze these nam de belangstelling in de historiografie voor stedelijke onlusten in de Republiek tijdelijk af, omdat Roorda op grond van zijn bevindingen ook concludeerde dat burgers tijdens politieke crises een ondergeschikte rol speelden. Hij betoogde dat burgers slechts in zeer geringe mate over een politiek bewustzijn beschikten. Alleen in crisistijd

middeleeuwen (Kampen 1998) 80-99, aldaar 81; Maarten Prak, ‘Het oude recht der burgeren. De betekenis van burgerschap in het Amsterdam van de zestiende en zeventiende eeuw’, in: Harald Hendrix en Marijke Meijer Drees eds., *Beschaafde burgers. Burgerlijkheid in de vroegmoderne tijd*. Utrecht renaissance studies 6 (Amsterdam 2001) 23-42, aldaar 30.

⁶ Zie bijvoorbeeld: J.J. Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*. Leidse historische reeks 7 (Leiden 1962); J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand 1555-1580* (Amsterdam 1994); Henk van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand* (Amsterdam 1999); Judith Pollmann, *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Amsterdam 2000); Judith Pollmann, *Catholic identity and the Revolt of the Netherlands, 1520-1635*. The past & present book series (Oxford 2011).

⁷ Maarten Prak, ‘Civil disturbances and urban middle class in the Dutch Republic’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15 (1989) 165-173; Judith Pollmann, ‘Eendracht maakt macht. Stedelijke cultuurijsdenen en politieke werkelijkheid in de Republiek’, in: Dennis Bos, Maurits Ebben en Henk te Velde eds., *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2011) 134-151, aldaar 149-151.

⁸ Zie de noten 19-28.

⁹ D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties*. Historische studies 38 (ongew. herdr.; Groningen 1978) 19-21, 27-29, 238-244, 247.

groeide hun politieke belangstelling, waardoor regenten een beroep konden doen op de iets bredere bevolkingsgroepen voor het uitvechten van hun onderlinge machtsstrijd. Volgens hem werden stedelijke oproeren over het algemeen door strijdende facties aangewakkerd en bepaald. Ondanks hun oprechte verontwaardiging over de misstanden in de regering kwamen de burgers niet zelf in actie en bezaten zij dus geen eigen politiek programma.¹⁰

Pas onder invloed van de maatschappelijke ontwikkelingen herleefde in de jaren zeventig de historische belangstelling voor de vormen van verzet tegen de overheid gedurende de vroegmoderne periode. In 1973 gaf historicus E.O.G. Haitsma Mulier aan de Universiteit van Amsterdam een werkcollege over sociale en politieke onrust in Amsterdam. In navolging van de Britse marxistische historicus George Rudé die het optreden van de achttiende-eeuwse *crowd* tijdens verschillende situaties in Parijs en Londen bestudeerde, deden studenten onderzoek naar ‘de massa’ in de geschiedenis van Amsterdam. Een jaar later publiceerden zij hun bevindingen in de voorganger van het tegenwoordige *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*.¹¹ Historicus Pepijn Brandon betoogde dat deze resultaten van de werkgroep de tijdgeest van de jaren zeventig ademt. Geïnspireerd door het postmarxisme beschouwden de studenten de rellen namelijk als uiting van groeiend klassenbewustzijn.¹² De menigte werd in haar optreden niet van bovenaf gemanipuleerd, maar de massa ging, vooral uit sociaal-economische redenen, zelf doelgericht tot actie over.¹³

Rudolf Dekker, een van de deelnemers aan deze werkgroep, ontwikkelde zich later tot de deskundige op het gebied van rellen en oproeren ten tijde van de Republiek. In zijn proefschrift schetste hij een algemeen beeld van de rijke traditie aan volksoproeren in Holland gedurende de zeventiende en achttiende eeuw.¹⁴ Dekker distantieerde zich in dit standaardwerk van het eerdere idee om oproeren in termen van een klassenstrijd uit te leggen. Allereerst bleken de verschillen in sociale status tussen slachtoffers en deelnemers zijns inziens niet groot te zijn. Bovendien betoogde hij dat andere verschillen dan sociale tegenstellingen belangrijkere beweegredenen voor burgers waren om in actie te komen. Oproeren waren volgens Dekker eerder een vorm van politieke actie waarbij deelnemers tijdelijk de plek van het stadsbestuur innamen. Optredend als een soort schaduwoverheid wensten de opstandelingen de stadsbestuurders op hun plicht te wijzen. Zij hadden niet tot

¹⁰ Roorda, *Partij en factie*, 3-7, 240-244, 253-254.

¹¹ Idzard van Manen (rapporteur), ‘De “Crowd” in de geschiedenis van Amsterdam, de jaren 1696, 1748 en 1787’, *Mededelingsblad. Orgaan van de Nederlandse vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis* 46 (1974) 43-73.

¹² Rosa Deen e.a., ‘Dossier 1747-1748’, *Skript. Historisch tijdschrift* 36.2 (2014) 89-110, aldaar 89.

¹³ Van Manen, ‘De “Crowd”’, 43-44, 57-60. In tegenstelling tot Rudé lukte het de studenten door een gebrek aan bronnen niet een sociale gelaagdheid in de samenstelling van ‘de massa’ aan te brengen.

¹⁴ Deen e.a., ‘Dossier 1747-1748’, 89.

doel het politieke systeem te hervormen, maar wilden de regenten ervan bewust maken dat dezen hun plicht verzaakten. Dit idee zag Dekker bevestigd in de gehanteerde symboliek. Tijdens oproeren namen burgers namelijk de gebruiken over die de overheid normaliter zou hebben toegepast wanneer zij haar taak naar behoren had uitgeoefend.¹⁵

Burgers bezaten ideeën over goed bestuur, hadden verwachtingen ten aanzien van de overheid en zagen het blijkbaar als hun taak in opstand te komen zodra de regenten hun eigen belangen lieten prevaleren boven het algemeen welzijn. Tegelijkertijd bleken zij ook te beseffen dat hun verzet gelegitimeerd moest worden. In haar artikel over het religieuze volksgeweld in zestiende-eeuws Frankrijk betoogde Natalie Zemon Davis dat het volk met het imiteren van deze rituelen van de wereldlijke en geestelijke gezagsdragers vooral zijn eigen acties wilde legitimeren.¹⁶ Volgens haar bleek daaruit dat ‘even in the extreme case of religious violence, crowds do not act in a mindless way.’¹⁷ Het nabootsen van de traditionele gebruiken bewijst dat het volk niet ondoordacht te werk ging maar juist weloverwogen in opstand kwam. Dit is precies wat Dekker bedoelde met de gebruikte symboliek van burgers ten tijde van een oproer, maar hij maakte niet expliciet dat burgers wel degelijk over een politiek bewustzijn beschikten.¹⁸

Gedurende de jaren negentig verscheen een aantal kleinere studies over de actieve betrokkenheid van burgers bij de lokale politiek. Historici keerden terug naar het oude idee van oproeren als democratische bewegingen met het verschil dat zij niet op zoek gingen naar democratische maar naar politieke aspiraties in de eisen en acties van de burgers. In 1991 betoogde A.F. Salomons in zijn artikel over de rol van de Amsterdamse burgerbeweging in de wetsverzetten van 1672 dat deze beweging niet alleen een autonome kracht vormde, maar bovendien van doorslaggevend belang was in de wetsverzetten. Burgers, hier in de betekenis van leden van de schutterij, konden met hun keuze om al dan niet tegen de oproerlingen op te treden, het conflict beslissen. Zodra de overheid geen beroep meer kon doen op de schutterij als betrouwbaar machtsinstrument, had zij namelijk geen andere mogelijkheid dan aan de eisen van de burgers tegemoet te komen door de gehate regenten te laten aftreden.¹⁹

Salomons verzette zich in zijn artikel over de Amsterdamse burgerbeweging in 1672 al tegen de factietheorie van Roorda waarin burgers slechts beschouwd werden als speelbal in

¹⁵ Rudolf Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982) 138-141, 143.

¹⁶ Natalie Zemon Davis, ‘The rites of violence’, in: Idem, *Society and culture in early modern France. Eight essays by Natalie Zemon Davis* (Stanford 1975) 152-187.

¹⁷ Zemon Davis, ‘The rites of violence’, 187.

¹⁸ Dekker, *Holland in beroering*, 94.

¹⁹ A.F. Salomons, ‘De rol van de Amsterdamse burgerbeweging in de wetsverzetten van 1672’, *BMGN* 106 (1991) 198-219, aldaar 200 (n. 7), 219.

handen van de strijdende regenten.²⁰ Drie jaar later, in 1994, kwam Paul Knevel tot een meer omvattende conclusie. Hij betoogde dat burgers, opnieuw in de betekenis van schutters, niet alleen in 1672 maar ook op andere momenten van politieke crisis in de Republiek een belangrijke, en soms centrale, rol vervulden. De neiging die na de publicatie van Roorda's dissertatie onder historici was ontstaan, om geen acht te slaan op de politieke rol van de burgerij was volgens hem onterecht.²¹

Op grond van hun voorzichtige aanpak bij het neerslaan van stedelijke oproeren concludeerde Guido de Bruin in 1999 dat overheden zich wel degelijk bewust waren van deze rol van burgers. Net als de vorsten in Europa moesten regenten in de Republiek voor de besluitvorming constant overleg plegen met provinciale en lokale instellingen en ambtsdragers, en waren zij voor de belastingheffing afhankelijk van de stilzwijgende instemming van de bevolking. Dit als gevolg van een wankel machtsevenwicht dat in de vroegmoderne tijd tussen centrum en periferie en tussen overheid en bevolking bestond. Tijdens oproeren trachtten de overheden de angel uit het conflict te halen door tijdelijk begrip te tonen voor de onvrede en tegemoet te komen aan de grieven van de opstandelingen om op die manier de steun van de burgers zo min mogelijk op het spel te zetten. Hulp van het militaire apparaat bij het bedwingen van oproeren werd in vroegmodern Europa over het algemeen als een laatste uitweg beschouwd, want de inzet van geweld zou de instabiele grondslag van dit politieke systeem slechts ondermijnen en wellicht zelfs tenietdoen.²²

Salomons en Knevel bestudeerden beiden de burgerbeweging dus niet langer vanuit het perspectief van de regenten maar vanuit het gezichtspunt van de deelnemende burgers. Volgens Knevel kenden de burgerbewegingen tijdens de politieke crises in de zestiende en zeventiende eeuw een eigen dynamiek en lieten zij zich niet van bovenaf manipuleren. De ontevreden burgers maakten gebruik van het bestaande organisatorische kader van de schutterij om hun verzet te mobiliseren en ontleenden hun actierepertoire aan de dagelijkse politieke cultuur.²³ Behalve pamfletten vormden rekesten een belangrijk actiemiddel van deze burgers. Volgens Henk van Nierop (1999) waren deze verzoekschriften de gebruikelijke en ook algemeen geaccepteerde manier waarop de bevolking zich tot haar overheid richtte. Veel

²⁰ Salomons, 'Amsterdamse burgerbeweging', 198-199, 218-219.

²¹ Paul Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700*. Hollandse studiën 32 (Hilversum 1994) 326-327.

²² Guido de Bruin, 'Het politiek bestel van de Republiek. Een anomalie in het vroegmodern Europa?', *BMGN* 114 (1999) 16-38, aldaar 25-27, 28-30.

²³ Knevel, *Burgers in het geweer*, 334-338, 345.

lokale wetgeving kwam via deze weg tot stand, wat impliceert dat burgers in deze periode actief betrokken waren bij de beleidsvoering en dus een politiek besef bezaten.²⁴

Van instinctief handelen was volgens Knevel geen sprake, want de schutters wisten heel goed wat zij wilden en hoe zij dit konden bereiken. Deze burgers beschikten namelijk over een politiek programma met eisen die pasten in wat Marc Boone en Maarten Prak in 1995 de ‘kleine traditie van stedelijke revoltes’ hebben genoemd.²⁵ In oproeren die tot deze traditie behoren, verzetten burgers zich in crisistijd tegen de lokale elite die het algemeen welzijn had veronachtzaamd door eigen belangen na te streven. Burgerbewegingen drongen aan op meer representatie van gilden en schutterijen in het stadsbestuur om tegenwicht te kunnen bieden aan baatzuchtige regenten. Ter legitimatie van hun verzet beriepen burgers zich met hun eis voor meer politieke inspraak op het herstel van de oude (middeleeuwse) rechten.²⁶ Prak, Knevel en Van Nierop zagen in deze denkbeelden uitingen van het vroegmodern stedelijk republicanisme; een politieke ideologie van de stedelijke middenklasse die vooral ten tijde van politieke crises een krachtige drijfveer was voor collectieve acties binnen de eigen stad.²⁷

In 2010 benaderde Michel Reinders in zijn proefschrift over het Rampjaar 1672 het politieke besef van burgers meer vanuit het perspectief van de publieke opinie. Na bestudering van de pamfletten concludeerde Reinders dat de autoriteit van de overheid tijdens een crisisperiode tijdelijk verschoof naar het anonieme publiek van burgers, nu in de juridische betekenis van poorters. Volgens hem hadden deze lieden hun eigen ideeën over het politieke beleid in de Republiek en maakten zij hun gedachten kenbaar in pamfletten en rekestten. Met deze publicaties bewezen de burgers meer dan alleen ontvangers in het publieke debat te zijn. Zij waren wel degelijk actief betrokken. De politieke verhoudingen in de samenleving normaliseerden pas toen de burgers ervan overtuigd waren dat er weer sprake was van goed bestuur. Dientengevolge verdween het anonieme publiek na 1672 van het politieke toneel. Tezamen met de gedrukte petitie en het bovenlokale (nationale) debat in

²⁴ Henk van Nierop, ‘Popular participation in politics in the Dutch Republic’, in: Peter Blickle ed., *Resistance, representation and community. The origins of the modern state in Europe, 13th to 18th centuries*, theme E (Oxford 1997) 272-290, aldaar 284-288. Vgl. Maarten Prak, *Gouden eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Nijmegen 2002) 207.

²⁵ Knevel, *Burgers in het geweer*, 336, 361; Donald Haks, ‘Oranje in veelvoud. De aanhang van de Prins van Oranje 1747-1780’, in: Henk te Velde en Donald Haks eds., *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam 2014) 69-89, aldaar 76.

²⁶ Marc Boone en Maarten Prak, ‘Vorsten, patriciërs en burgers. De kleine en grote traditie van stedelijke revoltes in de Lage Landen’, in: Karel Davids en Jan Lucassen eds., *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005) 91-124, aldaar 110-111, 118-119. Het boek is een vertaling van het werk dat in 1995 bij de Cambridge University Press verscheen onder de titel: *A mircale mirrored. The Dutch Republic in European perspective*.

²⁷ Prak, ‘Civil disturbances’, 166-170; Knevel, *Burgers in het geweer*, 363; Nierop, ‘Popular participation’, 280-281.

pamfletten keerde het anonieme publiek van burgers bij latere gezagscrises terug als politieke autoriteit in het publieke domein, maar de mogelijkheden en de grenzen van deze politieke participatie van burgers waren volgens Reinders wel in het Rampjaar bepaald.²⁸

Het politieke bewustzijn bij burgers in 1672 is vooral onderzocht aan de hand van het mobilisatiekader van de burgerbeweging, het actierepertoire, de rituelen en de symboliek die ter legitimatie van het verzet werden aangevoerd, en het politieke programma in pamfletten en rekestten. De focus in deze oproerstudies lag met name op de eisen die opstandige burgers bij het stadsbestuur indienden. Er is daarbij niet gekeken naar de manier waarop burgers zelf de oproeren hebben beleefd en beheerst. Vermoedelijk ligt de oorzaak hiervoor in het feit dat stedelijke oproeren vaak zijn opgevat als een vorm van gezagscrisis. Het citaat van Van Leeuwen aan het begin illustreert echter heel mooi dat er, bijvoorbeeld in nasleep van het stedelijk conflict van 1748, ook verdeeldheid tussen burgers kon ontstaan.

Deze studie zal laten zien dat het politieke bewustzijn bij burgers niet alleen blijkt uit hun ideeën over het organiseren van het stedelijk verzet. Het besef van burgers spreekt namelijk ook uit hun waarneming en beleving van het oproer en uit hun opvattingen over het beëindigen van dit stedelijk conflict. Hiervoor worden de bevindingen uit de recente studies over de betrokkenheid van burgers bij het vredesproces gecombineerd met het vernieuwende inzicht uit de oproerstudies dat burgers een actieve en politiek bewuste rol speelden tijdens oproeren. Op die manier kunnen wij nagaan hoe burgers deze stedelijke conflicten hebben begrepen en welke obstakels of problemen zij zagen voor de overheid om de orde te handhaven en vrede te stichten. Het is daarbij nuttig onderscheid te maken in wat anderen altijd hebben omschreven of gedefinieerd als ‘stedelijk oproer’. Er zijn enerzijds oproeren die tegen de overheid gericht zijn en anderzijds conflicten die tussen burgers onderling plaatsvinden. Deze studie zal aantonen dat een dergelijk onderscheid ons een beter inzicht geeft in het moeizame verloop van het vredesproces na een oproer.

Waarom heeft het meerwaarde om in het onderzoek naar conflictbeslechting nu juist naar de vroegmoderne context te kijken? Door ons te richten op een samenleving waarin geen democratie heerste en waarin andere strategieën gangbaar waren om vrede te sluiten, kunnen wij wellicht komen tot een andere kijk op vredesstichting. Bovendien werd in de Republiek al sinds de Nederlandse Opstand veel waarde gehecht aan het behoud van eendracht in de samenleving. Niet alleen was het klassieke dictum *Concordia Res Parvae Crescunt*²⁹ tot aan

²⁸ Michel Reinders, *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 274-276.

²⁹ ‘Door eendracht worden kleine dingen groot’ of in een vrijere vertaling ‘Eendracht maakt macht’.

de achttiende eeuw het adagium van de Staten-Generaal, maar ook vormde eendracht in deze periode het centrale begrip binnen de stedelijke ideologie. De reden hiervoor lag volgens Judith Pollmann met name in de afwezigheid van een idee over de zin en politieke functionaliteit van verdeeldheid binnen de vroegmoderne samenleving. Niemand zag de legitimiteit van het naast elkaar bestaan van verschillende politieke opvattingen. Pollmann betoogde dat deze angst voor meningsverschillen geworteld was in het besef dat alles één en ondeelbaar moest zijn. In dit eenheidsvertoog stond tweedracht gelijk aan wanorde, omdat het bestaan van partijschap niet strookte met de goddelijke orde en eenheid die in de schepping bedoeld was.³⁰ Dit doet vermoeden dat een politieke crisis een grote impact kan hebben gehad op een samenleving waar de nadruk zo sterk op eendracht lag.

In 1999 erkenden Willem Frijhoff en Marijke Spies in hun werk over Nederland in 1650 dat politieke eendracht als het hoogste goed in de samenleving werd beschouwd, maar zij betoogden tegelijkertijd dat dit stedelijke ideaal in het dagelijks leven vaak ‘bevochten’ werd. Tegenstellingen en spanningen waren onvermijdelijk in een samenleving met een grote diversiteit aan sociale groeperingen.³¹ In deze situatie was het volgens traditionele denkers de primaire taak van de overheid om de staat tegen verdeeldheid en mogelijke burgeroorlogen te beschermen, zodat de menselijke gemeenschap, ‘het politieke lichaam’, ongedeeld zou blijven. De overheid diende zich boven de partijen te stellen om op zoek te gaan naar een werkbare consensus.³² In de praktijk betekende dit echter niet dat er geen verschil in opvattingen mogelijk was. Studies over religievrede tijdens de Nederlandse Opstand hebben aangetoond dat overheden erin slaagden de eenheid te midden van religieuze verdeeldheid te herstellen. Stadsbestuurders streefden naar een algemene, niet-confessionele stedelijke cultuur waarin alle gelovigen zich konden vinden en waar de nadruk lag op het behoud van de vrijheid en zelfstandigheid van de stad.³³ Verschillende religieuze opvattingen konden in de

³⁰ Pollmann, ‘Eendracht maakt macht’, 138, 142-144.

³¹ Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht*. Nederlandse cultuur in Europese context 1 (2de druk; Den Haag 2000) 178, 605, 608. Overigens ontkende Pollmann in haar artikel geenszins de gedachte dat er in de praktijk wel degelijk verschillen in belangen en opvattingen heersten, maar in haar betoog draaide het vooral om het belang dat in de vroegmoderne samenleving gehecht werd aan het nastreven van eendracht (Pollmann, ‘Eendracht maakt macht’, 143).

³² Pollmann, ‘Eendracht maakt macht’, 145-146.

³³ Henk van Nierop, ‘De eenheid verbroken 1522-1566’, in: Marijke Carasso-Kok ed., *Geschiedenis van Amsterdam*. I: *Een stad uit het niets. Tot 1578* (Amsterdam 2004) 313-363, aldaar 314, 325-327, 354; Henk van Nierop, ‘Van wonderjaar tot alteratie 1566-1578’, in: Carasso Kok ed., *Geschiedenis van Amsterdam* I, 451-481, aldaar 473-475; Joke Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620*. Hollandse historische reeks 11 (’s-Gravenhage 1989) 225, 229, 233; Gabriëlle Dorren, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw*. Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de 17de eeuw (Amsterdam 2011) 133-134, 167-168. Zie ook: Violet Soen, ‘Between dissent and peacemaking. The Dutch nobility on the eve of the revolt (1564-1567)’, *Revue belge de philologie et d’histoire* 86 (2008) 735-758; Henk van Nierop, *Het foute Amsterdam* (Inaugurele rede, Amsterdam 2000).

Republiek dus naast elkaar bestaan zolang de overheid bereid en in staat was deze religieuze co-existentie goed te regelen.

Enkele malen lukte het de overheid niet om de eendracht te bewaren. Tijdens deze stedelijke oproeren kwam de bevolking in opstand tegen de ‘slechte’ bestuurders die meestal door een militaire nederlaag uit de gratie waren geraakt. Burgers hadden daarin niet tot doel het politieke bestel in de Republiek radicaal te hervormen, maar wensten het aftreden van de regenten die hun eigen belangen nastreefden en niet wilden luisteren. In deze stedelijke conflicten tussen de overheid en de bevolking kwam het hoofdzakelijk tot een botsing over de kwestie van representatie. Burgers oordeelden dat regenten hun taak als vertegenwoordigers van de stedelijke gemeenschap hadden verzaakt en verlangden nu naar bestuurders die hen werkelijk representeerden om een dergelijke nederlaag in de toekomst te voorkomen.³⁴ Juist op deze momenten van politieke crises deden burgers volgens Pollmann hun uiterste best om elkaar te herinneren aan het belang van eendracht voor het behoud van het land.³⁵ In deze studie zullen wij zien dat het politieke bewustzijn van burgers sterk verbonden was aan het stedelijk ideaal van eendracht, maar hoe bevorderlijk was dit voor de snelheid waarmee conflicten in de vroegmoderne samenleving beslecht konden worden?

Methodologie en opzet

14

Voor dit onderzoek naar de beleving van conflicten door burgers is gekozen voor een synchrone vergelijking tussen een grote (Amsterdam), een middelgrote (Leiden) en een kleine stad (Brielle) gedurende de politieke crisis van 1747-1748. Een comparatief onderzoek naar de manier waarop een lokale overheid volgens haar eigen burgers is omgegaan met verschillende politieke conflicten die gedurende de zeventiende en achttiende eeuw in haar stad hadden plaatsgevonden, was in het kader van een masterthese onuitvoerbaar. Hiervoor bleek het noodzakelijk te zijn over voldoende achtergrondkennis over ieder conflict te beschikken om een weg te kunnen vinden in het bronnencorpus. Maar waarom is er dan besloten dit onderzoek te verrichten aan de hand van het stedelijk conflict van 1747-1748?

In de recente historiografie is betrekkelijk weinig interesse voor deze politieke crisis getoond. De studie naar deze periode werd de laatste decennia overschaduwd door vernieuwende inzichten over de politieke deelname van burgers aan oproeren in 1672 en 1780-1787. Zoals wij reeds zagen is vooral in de afgelopen jaren in het onderzoek naar het Rampjaar veel aandacht geweest voor burgerschap en het politieke bewustzijn van burgers,

³⁴ Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 178; Boone en Prak, ‘Vorsten, patriciërs en burgers’, 108-110, 119.

³⁵ Pollmann, ‘Eendracht maakt macht’, 138-140.

terwijl in het onderzoek naar de wortel van de moderne natie en de patriottentijd de gedachte is ontstaan dat de vernieuwende elementen in de politiek, zoals een nieuw ‘natiebesef’, zich pas vanaf 1750 gingen aftekenen.³⁶ De studie naar 1747-1748 viel zodoende tussen wal en schip. Bovendien is de periode nooit eerder op zichzelf bestudeerd, maar altijd in verhouding tot eerdere of latere gebeurtenissen. Het artikel van J.A.F. de Jongste over het herstel van het stadhouderlijk regime in 1747 illustreert dit laatste punt goed. De Jongste stelde hierin de vraag of de revolutie uit het midden van de achttiende eeuw slechts een herhaling was van het glorieuze herstel van het orangistische bewind van 1672 of de opmaat was naar de gebeurtenissen van 1787.³⁷

De Jongste concludeerde dat de beweging van 1747-1748 de legitimatie voor haar politieke programma en haar acties zocht in de gebeurtenissen van 1672-1674.³⁸ Volgens hem keken de burgers terug op het glorieus verleden dat zij inmiddels verloren hadden en weer wilden herstellen, terwijl de negentiende-eeuwse historici de gebeurtenissen van 1747-1748 juist interpreteerden als een voorbode van de patriottentijd. De laatsten benadrukten eerder de continuïteit in de gebeurtenissen van de achttiende eeuw. Zowel de burgerbeweging van 1747-1748 als de patriottenbeweging van 1780-1787 werd beschouwd als een directe uiting van de toegenomen onvrede over de misbruiken van het oligarchische bewind dat aan het begin van de achttiende eeuw was ontstaan.³⁹

Gedurende de twintigste eeuw kwam de nadruk geleidelijk te liggen op de discontinuïteit tussen de gebeurtenissen van 1747-1748 met die van de daaropvolgende periode, omdat historici de burgerbewegingen vanuit het moderne concept van democratie gingen bestuderen. Terwijl N. Japikse in 1910 in zijn artikel over de aard van de volksbeweging van 1747-1748 nog betoogde dat alleen in de laatste fase van het conflict democratische elementen terug te vinden waren, oordeelde P. Geyl in 1936 voor het eerst dat de burgerbeweging van 1747-1748 in democratisch opzicht een mislukking was.⁴⁰

³⁶ N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 53-58, 159.

³⁷ J.A.F. de Jongste, ‘The restoration of the Orangist regime in 1747. The modernity of a “Glorious Revolution”’, in: Margaret C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt eds., *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, Enlightenment and revolution* (Ithaca en Londen 1992) 32-59, aldaar 33-34.

³⁸ De Jongste, ‘Restoration’, 57-59.

³⁹ J.R. Thorbecke, *Historische schetsen* (’s-Gravenhage 1860) 98; F.G. Slothouwer, *Bijdrage tot de geschiedenis der Doelisten* (Academische dissertatie, Leiden 1875) 16, 21-25; J. Hartog, *De Patriotten en Oranje van 1747-1787* (Amsterdam 1882) 4, 67-71, 83, 94.

⁴⁰ N. Japikse, ‘De aard der volksbewegingen van 1747 en 1748’, *De Gids* 74 (1910) 315-331, aldaar 328-331; P. Geyl, *Revolutiedagen te Amsterdam (augustus-september 1748). Prins Willem IV en de Doelistenbeweging* (’s-Gravenhage 1936) 157.

Naast het probleem dat de leiders van de beweging ‘zuivere stadspolitici’ waren die slechts oog hadden voor de eigen situatie, betoogde Geyl dat de beweging vooral tekortschoot in de voorbereiding. De burgers slaagden er niet in hun programma van een theoretische grondslag te voorzien. Hiermee bedoelde Geyl dat ‘de Orangistische gedachte’ onvoldoende democratisch was uitgewerkt. Er was nauwelijks nagedacht over het hervormen van het politieke bestel in democratische zin. Zodoende was de burgerbeweging niet in staat haar strijd tegen de regenten voort te zetten op het moment dat de opstandige burgers in de steek werden gelaten door de stadhouder.⁴¹ Dit vernietigende oordeel over de gebeurtenissen van 1747-1748 is een andere reden geweest waarom er weinig belangstelling is getoond voor deze tijd. Door ons te richten op deze minder bekende periode hoop ik met deze studie tegelijkertijd nieuw licht te werpen op de uitkomsten van het conflict van 1747-1748.⁴²

Voor het achterhalen van de bestaande ideeën en gevoelens in de samenleving tijdens en direct na het conflict heb ik me in dit onderzoek toegelegd op de bestudering van ‘egodocumenten’. Dit begrip werd in de jaren vijftig van de vorige eeuw bedacht door historicus Jacques Presser als verzamelterm voor autobiografieën, memoires, dagboeken en persoonlijke brieven. In de afgelopen jaren is de belangstelling voor dit bronnentype sterk toegenomen door de veranderde oriëntatie van historici. Rudolf Dekker en Arianne Baggerman die met hun inventarisatieproject hebben bijgedragen aan de verbeterde toegankelijkheid van de egodocumenten uit de periode 1500-1814, betoogden dat in de ideeën- en cultuurgeschiedenis de interesse groeide voor het actor-perspectief en de werkelijke beleving van het verleden. Sindsdien werden egodocumenten volgens hen niet meer alleen gebruikt om nieuwe feiten over de sociale werkelijkheid te verkrijgen, maar

⁴¹ Geyl, *Revolutiedagen*, 157-160. Vgl. A.J. Zondergeld-Hamer, ‘De houding van de Rotterdammers tijdens de gebeurtenissen van 1747-1748’, *Rotterdams jaarboek*, reeks 7, jaargang 9 (1971) 245-320, aldaar 267-268 en N.J.J. de Voogd, *De Doelistenbeweging te Amsterdam in 1748* (Academische dissertatie, Utrecht 1914) 237.

⁴² In de historiografie wordt de ‘mislukking’ van de beweging beredeneerd vanuit een top-down benadering. Het stedelijk verzet faalde, omdat de stadhouder niet bereid was in te grijpen in het wanbeheer van de kleine groep regenten. Deze verklaring blijkt een erfenis te zijn van het werk van historici uit de negentiende en begin twintigste eeuw die in oproeren democratische bewegingen wilden zien. Als consequentie van het besluit van de stadhouder om in 1748 opnieuw de kant van de regenten te kiezen, betoogden deze historici dat sindsdien de vervreemding tussen het Huis van Oranje en de democratie was ontstaan. Zij waren ervan overtuigd dat in tijden van beroering een ‘nieuwe’ partij tijdelijk het politieke toneel betrad. Deze democraten verzetten zich gedurende een politieke crisis tegen de staatsgezinden door zich aan te sluiten bij de prinsgezinden. Zodra de overwinning dichtbij was, distantieerde de stadhouder zich van de democraten om vrede te sluiten met zijn oude vijanden (Geyl, *Revolutiedagen*, 161; L.G.J. Verberne, ‘1748-1798-1848’, *Het gemeenebest. Maandblad voor het Nederlands volksgeheel en tot bevordering van de volksgemeenschap* 9 (1948-1949) 82-95, aldaar 84-85; I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie. Een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis der stad Utrecht* (Academische dissertatie, Amsterdam 1950) 119, 131-133, 282; Roorda, *Partij en factie*, 19-21).

baseerden historici zich ook op deze teksten om opinies, mentaliteiten en het culturele klimaat te achterhalen en de belevingswereld van de auteur te reconstrueren.⁴³

In haar artikel over kronieken betoogde Judith Pollmann dat veel gewone burgers in de Republiek tijdens politieke crises verslag deden van de manier waarop de gebeurtenissen het dagelijks leven verstoorden.⁴⁴ Een globale inventarisatie van de egodocumenten uit de periode 1747-1748 levert al gauw tientallen kronieken, dagboeken, historiën, memoires, en dagverhalen op uit Groningen, Friesland, Holland en Zeeland. Voor dit onderzoek naar de beleving en beheersing van conflicten door burgers is het onontbeerlijk dat de verslaglegging van de auteurs tenminste doorloopt tot net na het ingrijpen van de stadhouder middels een wetsverzetting. Maar vanwege de spilfunctie die stadhouder Willem IV gedurende het gehele conflict bewust of onbewust bezat, gaat de voorkeur in eerste instantie uit naar dagboeken die de gehele regeerperiode van deze prins van Oranje (r. 1747-1751) omvatten om zodoende een beter inzicht te krijgen van de impact van het conflict op de samenleving.

Dit criterium heeft tot gevolg dat er slechts een beperkt aantal kronieken en dagboeken voor dit onderzoek overblijft. De meeste egodocumenten zijn dagverhalen die slechts vertellen over de gebeurtenissen tijdens het oproer en niet gericht zijn op de ontwikkelingen in nasleep van dit stedelijk conflict. Slechts twee manuscripten in dit onderzoek bestrijken niet de gehele regeerperiode van de stadhouder. Het dagboek van de Leidenaar J. Akerval eindigt in december 1748 en de Leidse kunstenaar en geschiedschrijver Frans van Mieris (1689-1763) sluit zijn aantekeningen over de gebeurtenissen af met de afkondiging van de generale amnestie in 1749. Toch heb ik deze dagboeken in mijn bronnencorpus opgenomen, omdat zij beide hun perceptie geven van de gehele crisisperiode vanaf de aanstelling van de stadhouder in april 1747.

De gebeurtenissen in Veere in april 1747 spoorden ook de Amsterdammer Jan de Boer (1694-1764) aan om van 1747 tot 1758 nauwkeurig aantekeningen bij te houden van de dagelijkse ontwikkelingen in Amsterdam. Deze roomsgezinde kantoorklerk verwachtte dat met de verkiezing van de prins van Oranje tot stadhouder, net als in 1672, wonderlijke zaken in het vaderland zouden plaatsvinden.⁴⁵ Weliswaar besloot de Brielse belastingpachter Jan

⁴³ Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, “De gevaarlijkste van alle bronnen.” Egodocumenten. Nieuwe wegen en perspectieven’, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* I (2004) 3-22, aldaar 5-12.

⁴⁴ Judith Pollmann, ‘Archiving the local. Chronicling for the future in early modern Europe’, submitted to: Liesbeth Corens, Kate Peters en Alexandra Walsham eds., *The social history of the archive. Record keeping in early modern Europe*, Past & Present Supplement (te verschijnen in 2016) [1-23, aldaar 10].

⁴⁵ KB, KW 71 A 8-12, Jan de Boer, Chronologische Historie van alle het geene is voorgevallen bij de komste van Willem Karel Hendrik Friso, prince van Oranje etc. (...) Alles door oor-, en oog-getuigenisse naauwkeurig waargenomen door den schrijver dezès, Jan de Boer in Amsterdam (1747-1758) Voor-reden; Jeroen Blaak,

Kluit (1722-1811) zijn *Historische jaerboeken der stad Briel* eveneens in 1747 te laten beginnen, maar de directe aanleiding van schrijven lag voor hem niet in de politieke gebeurtenissen. Tot zijn ongenoegen moest Kluit concluderen dat het in de Nederlandse historiën slecht gesteld was met de geschiedenis over Brielle en omgeving. Ook in de *Nederlandsche jaerboeken*, die in 1747 verschenen, was over de geschiedenis van de stad weinig te vinden. Daarop besloot hij voor zijn eigen herinnering en tot vermaak van zichzelf en zijn nakomelingen gegevens te verzamelen en aantekeningen te maken over de opmerkelijkste voorvallen in de stad Brielle en het gebied Voorne-Putten.⁴⁶

De Amsterdammers Abraham Braatbard (1699-1786) en Jacob Bicker Raije (1703-1777) hielden al langer aantekeningen bij. Braatbard deed in zijn Jiddische kroniek verslag van de gebeurtenissen in zijn eigen stad Amsterdam, maar hij had tevens oog voor de nationale en internationale ontwikkelingen die tussen 1740-1752 plaatsvonden. Hij beschreef de maatschappelijke gebeurtenissen vooral vanuit het perspectief van de Joodse bevolkingsgroep.⁴⁷ De kroniek van Bicker Raije is voornamelijk een opsomming van familieberichten, bestuurlijke benoemingen en geweldsdelicten. Zonder enige toelichting noteerde hij op 7 januari 1732 zijn eerste bericht en hield hij in 1770 plotseling op met schrijven. Over het conflict van 1747-1748 schreef deze Amsterdamse boekhouder van het korenboek slechts in beperkte mate. Dit deed hij overigens niet uit hoofde van zijn functie als administrateur van de graanaccijnzen maar juist vanuit zijn rol als kapitein van een burgercompagnie.⁴⁸

Ten slotte liet Joost van Leeuwen (c. 1699-?) zijn verhaal over het ‘wonderjaar’ 1748 voorafgaan door enkele korte opmerkingen over de gebeurtenissen in 1747 en de pachtersrellen. Hij wilde zijn nakomelingen hiermee slechts laten zien wat men al had moeten doorstaan. In reactie op de honderden boeken waarin de waarheid over de gebeurtenissen naar zijn mening uit baatzucht en vleierij was verdraaid, besloot deze Leidse lakenkoopman te beschrijven welk aandeel zijn stad gehad had in deze onlusten. Als woordvoerder van de

Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770 (Hilversum 2004) 167-171.

⁴⁶ STR VPR, Collectie Kluit, nummer toegang 501, inv. nr. 1, J. Kluit, *Historische Jaerboeken der stad Briel*, deel 1, 1e stuk, 1747-1751, Voorreden: 1-11, 15-21, 48-49; Sanne Wirken, Jan Kluit en Hendrik Moerings. *Media en identiteit in de Republiek, 1747-1800* (Masterscriptie, Leiden 2014) [3-4].

⁴⁷ Abraham Braatbard, *De zeven provinciën in beroering. Hoofdstukken uit een Jiddische kroniek over de jaren 1740-1752 van Abraham Chaim Braatbard*, ed. en vert. L. Fuks (Amsterdam 1960) 7-14; Maarten Hell, ‘Het is bijna niet te geloven. De Jiddische kroniek van Abraham Braatbard 1740-1752’, *Ons Amsterdam* 67.1 (2015) 16-21, aldaar 16.

⁴⁸ SAA, Bibl., nummer toegang 15030, inventarisnummer 3551, Jacob Bicker Raije, Notitie van merkwaardigste mijn bekend, dat int jaar 1732 binnen Amsterdam is voorgevallen (1732-1772) 1, 413; Jacob Bicker Raije, *Polsslag van de stad. De Amsterdamse stadskroniek van Jacob Bicker Raije (1732-1772)*, ed. Machiel Bosman (Amsterdam 2009) 22-23, 26, 29-35.

burgerbeweging in Leiden had hij een aanzienlijke rol gespeeld in de gebeurtenissen van 1748.⁴⁹ Een uitgebreidere beschrijving van de hoofdrolspelers in dit onderzoek is terug te vinden in de appendix.

In de gemaakte selectie van dagboekschrijvers is Van Leeuwen de enige deelnemer aan de gebeurtenissen van 1748. De overige auteurs waren niet direct betrokken bij het conflict in de zin dat zij geen aandeel hadden in de burgerbeweging. In hun dagboeken presenteerden zij zich aan hun lezers als zeer gezagsgetrouwe burgers. Deze auteurs waren omstanders voor wie het gevaar in 1748 wel steeds dichterbij kwam. Uiteindelijk raakten zij alsnog ongewild bij het conflict betrokken, omdat zij door hun medeburgers gedwongen werden keuzes te maken. Alle auteurs waren afkomstig uit de bovenlaag van de brede middenklasse en vormden dus geen dwarsdoorsnee van de samenleving. Dagboeken van regenten of mensen uit de onderste lagen van de bevolking ontbreken in dit onderzoek. Desondanks hoop ik dat de analyse van deze dagboeken patronen en strategieën van conflictbeslechting laat zien en nieuwe ideeën over het politieke bewustzijn van burgers in nasleep van het conflict oplevert die in een andere context getoetst kunnen worden.

Tot nu toe heeft de bestudering van deze dagboeken vooral tot doel gehad de gebeurtenissen binnen een bepaalde stad in deze periode te reconstrueren. In dit vergelijkend onderzoek maak ik gebruik van een cluster van zeven dagboeken om meer dan alleen een lokaal verhaal te vertellen. Waar mogelijk heb ik in dit onderzoek het originele manuscript geraadpleegd, maar in twee situaties was dit om verschillende redenen niet mogelijk. Zo bevindt het eerste deel van het handschrift van de Leidenaar Akerval over de gebeurtenissen in het jaar 1747 zich vermoedelijk nog in particuliere handen en vormt de taal in de Jiddische kroniek van Braatbard een barrière om het origineel te raadplegen. In de appendix heb ik in de biografie van iedere dagboekschrijver ook vermeld waar het originele manuscript te vinden is en of er een gedrukte bronneneditie van het handschrift beschikbaar is.

Ten slotte dienen wij bij het gebruik van dagboeken rekening te houden met het probleem van retrospectiviteit. Veel auteurs maakten tijdens de gebeurtenissen aantekeningen, maar hebben deze achteraf pas in het net opgeschreven. Van de zeven dagboekschrijvers die in dit onderzoek centraal staan, hebben sommigen in hun dagboek daadwerkelijk vermeld dat zij hun verhaal gebaseerd hebben op notities die zij eerder hadden gemaakt.⁵⁰ Bij de meesten valt het retrospectieve karakter echter af te leiden aan de netheid van het schrift of aan het feit

⁴⁹ Van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 39, 48, 215, 294.

⁵⁰ Ibidem, 294; Kluit, Historische Jaerboeken der stad Briel, deel 1, 1e stuk, 15; De Boer, Chronologische Historie, Voor-reden.

dat auteurs bij het vermelden van een bepaalde gebeurtenis al kennis hadden over het effect of de afloop ervan.⁵¹ Het is belangrijk ons te realiseren dat de dagboeken een bewerking zijn van de eerste aantekeningen en dus geen directe weergave zijn van iemands waarnemingen. In retrospectief zijn de dagboeken dus vaak jonger dan de gebeurtenissen zelf. Bovendien is de kans reëel dat auteurs die hun aantekeningen pas later in het net overschreven, bewust of onbewust een bepaalde logica hierin aanbrachten door verbanden tussen gebeurtenissen te leggen. De gebeurtenissen zijn dus al door de auteur zelf geïnterpreteerd.

Tegelijk was het structureren van de eigen aantekeningen een manier voor de auteurs om beter grip te krijgen op de complexiteit van de situatie waarin zij zich begaven.⁵² Zodoende konden dagboekschrijvers die zich over hun gedrag en betrokkenheid bij het conflict wilden verantwoorden, de gebeurtenissen in hun eigen voordeel interpreteren. Aan de hand van een kroniek van een Doelist betoogde Tim van Polanen in zijn onderzoek dat een kroniek als apologie wel degelijk waardevol kan zijn, omdat de auteur hierin impliciet toonde hoe hij zelf en zijn medeburgers in het conflict hadden moeten handelen. Volgens Polanen lieten de dagboekschrijvers hiermee zien wat de ideale gedragsnormen van de burgerij waren in deze periode.⁵³ Behalve de opvattingen van dagboekschrijvers over de grenzen van acceptabel verzet van burgers tegen de overheid, valt uit diezelfde dagboeken ook af te leiden wat burgers in deze situatie van het stadsbestuur verwachtten en hoe de overheid in hun ogen had moeten reageren. Denkbeelden over goed bestuur en acceptabel gedrag van burgers in relatie tot de lokale overheid komen zeer duidelijk naar voren in dagboeken waarin de auteur het handelen van zichzelf en zijn medeburgers probeerde te verantwoorden.

Na deze introductie over de methodologie is het van belang uit te leggen hoe het onderzoek naar conflictbeslechting in de vroegmoderne tijd is opgebouwd. Allereerst kijken wij naar twee momenten van politieke onvrede in 1747 waarin het de regenten nog lukte de confrontaties tussen burgers op te lossen, maar waarna het ongenoegen over het overheidsbeleid onder het oppervlak aanwezig bleef. In het tweede hoofdstuk zullen wij zien dat met de pachtersrellen in juni 1748 het stedelijk conflict voor de dagboekschrijvers steeds dichterbij kwam. Toch escaleerde het oproer pas daadwerkelijk met de burgerbewegingen in de zomer en het najaar van 1748. Daarbij signaleerden de auteurs een nieuwe fase in het conflict die door historici niet eerder is opgemerkt. Op meerdere niveaus in de samenleving ontstond tweedracht die volgens de dagboekschrijvers een langdurige uitwerking op het

⁵¹ Braatbard, *De zeven provinciën*, 12; Bicker Raije, *Polsslag van de stad*, 25; Blaak, *Geletterde levens*, 173.

⁵² Pollmann, 'Archiving the local', [11].

⁵³ Tim van Polanen, *Orde, eendracht, vrede. Een analyse van burgerschap aan de hand van de kroniek van een Doelist* (Paper voor derdejaars seminarcollege, Leiden 2015) 6, 16 (n. 63).

Inleiding

dagelijks leven had. Hoe trad de stedelijke overheid hiertegen op en hoe hadden zij de eendracht moeten herstellen? Het oordeel en de verwachtingen van de auteurs ten aanzien van het overheidsoptreden staan in het derde hoofdstuk centraal. Tot slot zal ik in de conclusie de vraag beantwoorden wat deze synchrone vergelijking aan nieuwe inzichten heeft opgeleverd over de uitkomst van het conflict van 1747-1748, en zal ik laten zien op welke manier deze studie naar de vroegmoderne samenleving heeft bijgedragen aan de vredestudies over burgeroorlogen.

1. De impact van het Franse gevaar

In 1747 deden zich verschillende momenten voor waarop burgers in beweging kwamen, en actief deelnamen aan het politieke discours over lokale, gewestelijke en nationale kwesties. De Franse invasie in Staats-Vlaanderen in april 1747 en vooral de zwakte van de Nederlandse verdediging riepen bij veel burgers de gebeurtenissen van het Rampjaar in herinnering. Net als in 1672 eiste een woedende menigte het herstel van het stadhouderschap. Met de officiële benoeming van de prins van Oranje tot stadhouder van Holland en West-Friesland op 3 mei 1747 waren de problemen rondom de zwakke verdedigingslinie echter niet direct opgelost. Daarnaast bleven de regenten, die door de bevolking verantwoordelijk werden gehouden voor deze malaise, op hun positie zitten, omdat de nieuwe stadhouder weigerde hen te vervangen. Evenmin slaagden de stadsbestuurders er op hun beurt in het ongenoegen bij de bevolking over het gevoerde beleid weg te nemen.⁵⁴

In de daaropvolgende maanden hielden geruchten over een nieuwe Franse inval de gemoederen bezig, maar de berichtgeving over de inname van Bergen op Zoom door de Fransen op 16 september 1747 leidde pas daadwerkelijk tot een nieuwe golf van onrust. Na de officiële bevestiging van het nieuws maakte het ongeloof over deze plotselinge doorbraak bij de bevolking plaats voor woede en ongerustheid. Al snel deden geruchten de ronde dat de val van de vestingstad het resultaat was van verraad door rooms-katholieken en van samenzweringen van regenten met de Franse vijand.⁵⁵ De vrees voor het Franse gevaar, de wanhoop over de erbarmelijke toestand van de Republiek en het misnoegen over het huidige bestuur mondden dus niet alleen uit in geregelde protesten tegen de overheid. Deze zorgen leidden in dit jaar ook incidenteel tot onderlinge confrontaties tussen burgers en ingezetenen.

Enkele dagboekschrijvers hadden kennelijk het gevoel dat de aanstelling van stadhouder Willem IV een cruciaal moment was voor de samenleving, want zij besloten hun kroniek of dagboek met deze gebeurtenis uit het voorjaar van 1747 te laten beginnen. Sindsdien kwamen burgers geregeld in verzet tegen het oligarchische bewind van de regenten en verlangden zij verbetering van de huidige situatie. In dit hoofdstuk staan twee momenten van politieke onvrede over het gevoerde beleid centraal, namelijk de onrust na de stadhouderlijke benoeming en de antikatholieke rellen na de val van Bergen op Zoom. Hoe beschreven de dagboekschrijvers deze stedelijke conflicten en met wie identificeerden zij zich tijdens de

⁵⁴ Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall, 1477-1806, Bert Smilde vert.; 7de druk; Franeker 2012) 1173-1175; Zondergeld-Hamer, 'Houding van de Rotterdammers', 258-259.

⁵⁵ Israel, *Republiek*, 1177; Joris Oddens, 'Roomsch rot' of goed patriot. Het antikatholieke geweld van september 1747', *Skript. Historisch tijdschrift* 29.1 (2007) 5-19, aldaar 10.

1. De impact van het Franse gevaar

oproeren? Welke gevoelens heersten er volgens hen onder de bevolking en hoe oordeelden de auteurs over het overheidsoptreden gedurende de onlusten? In dit hoofdstuk zullen wij zien dat de machtspositie van de regenten in dit jaar herhaaldelijk werd betwist. Weliswaar slaagden de stedelijke overheden er met steun van de schutterij in de rust te herstellen, maar het ongenoegen over het stadsbestuur bleef onder de bevolking aanwezig. Bovendien werd al direct na het herstel van het stadhouderschap de toon gezet in de manier waarop burgers elkaar tijdens deze oproeren tegemoet traden. Niet alleen wantrouwden zij elkaars beweegredenen, maar ook stelden zij eisen aan hoe de ander zich diende te gedragen.

‘Vivat Orange’: Het herstel van het stadhouderschap

Met zijn verhaal over de gebeurtenissen in Leiden van 29 april 1747 tot aan het begin van 1749 stelde de remonstrantse kunstschilder en geschiedschrijver Frans van Mieris zich tot doel de pijnlijke gevolgen te beschrijven die voortkwamen uit het gebrek aan overeenstemming tussen regeerders en ingezetenen. Volgens de auteur kwam het ideaal van eendracht in deze periode onder druk te staan als gevolg van de geschillen tussen de Staten-Generaal en de Franse koning. De onvrede over de overheid nam onder de burgers van de Republiek in het bijzonder toe, nadat Frankrijk zijn belofte had verbroken door met een klein leger Staats-Vlaanderen binnen te vallen.⁵⁶ Vanuit Zeeland sloeg de onrust al gauw over naar Holland. Op 27 april 1747 beloofden de Staten van Holland in antwoord op een missive van de Staten-Generaal van 19 april hun uiterste best te doen iedere vijandelijke aanval tegen te gaan. Bovendien zouden zij alle benodigde middelen inzetten tot bescherming en verdediging van het land, de inwoners, hun bezittingen, de godsdienst en de vrijheid.⁵⁷ Maar met deze beloftes lukte het de Staten niet de bevolking gerust te stellen.

Een dag na de verheffing van de prins tot stadhouder in Zeeland braken op 29 april onlusten uit in 's-Gravenhage. Tot woede van de menigte hadden de Staten van Holland bekendgemaakt dat zij niet tot eenzelfde benoeming konden overgaan, omdat de delegaties uit de verschillende andere steden niet bevoegd waren hierover een besluit te nemen. Met dit nieuws keerden de gedeputeerden van Leiden diezelfde dag nog terug naar hun stad waar zij 's avonds met de vroedschap over de vervolgstappen vergaderden. De volgende morgen zag Van Mieris op zijn weg naar de kerk verschillende jongens en kinderen rondlopen die versierd

⁵⁶ ELO, Bibl., LB 787 foliodeel, F. van Mieris, Verhaal van het gene sedert den 29sten April des jaars 1747, tot in 't begin van het jaar 1749 te Leijden is voorgevallen, betreffende meest de ontsteltenissen onder de Gemeente, en de daarop gevolgde veranderingen. Kortlijk beschreeven en met de oprechte bewijzen verstrekt door eenen oog- en oorgetuigen (1747-1749) 1-2.

⁵⁷ NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, nummer toegang 3.01.04.01, inventarisnummer 185, 222.

met oranje vaandels luidkeels ‘Vivat de Prins van Oranje’ riepen. Op dat moment was Van Mieris naar eigen zeggen nog niet bekend met de gebeurtenissen in ’s-Gravenhage, waardoor hij deze steunbetuigingen aan de prins van Oranje met grote verwondering had waargenomen. Vermoedelijk is het nieuws over de gebeurtenissen van 29 april hem later pas ter ore gekomen en heeft hij zelf, bij het optekenen van zijn verhaal in het net, een chronologisch verband gelegd tussen het voorval in ’s-Gravenhage en de orangistische uitlatingen in zijn eigen stad.⁵⁸

Na de kerkdienst oordeelde Van Mieris dat het geroep om een stadhouder inmiddels sterk vermeerderd was. Hij had het vermoeden dat de oorzaak hiervan lag in de verspreiding van pamfletten die de bevolking ophitsten om in verzet te komen, nadat een van de jongens hem op vertoon van zo’n strooibiljet zei: ‘zie daar het staat alles op dit briefje’.⁵⁹ Ofschoon de daders naar zijn zeggen niet beter verdienden, besloot hij, rekening houdend met hun nakomelingen, de opstokers van de gemeente in zijn verslag niet bij naam te noemen. Klaarblijkelijk was Van Mieris zich bewust dat de vermelding van de namen van deze heren consequenties kon hebben voor hun reputatie. In plaats daarvan haalde hij een gedeelte uit een politieke redevoering van de Romeinse redenaar Marcus Tullius Cicero aan die hij op de situatie van toepassing vond. Uit dit citaat blijkt duidelijk dat Van Mieris weinig op had met de oproerstokers, want Cicero betoogde hierin dat mensen die hun eigen belangen nastreefden door het volk op te ruïnen en de Republiek gehaat te maken, verachtelijke en ongehoorzame burgers waren. Maar de burgers die zich met hun gezag, trouw en grootmoedigheid tegen het geweld en de gezagsondermijnende pogingen van deze goddeloze lieden verzetten, waren de wijze en goede mannen.⁶⁰

In Amsterdam veroorzaakte het bericht in de Amsterdamse Courant van 29 april 1747 over het besluit van de stad Veere om de prins tot stadhouder te verheffen weinig ophef onder de bevolking. Volgens de kantoorklerk Jan de Boer discussieerden burgers onderling wel over deze gebeurtenis, maar zag men op straat weinig uitingen van vreugde hierover. De situatie veranderde na het nieuws over de besluiten die de stadsbesturen in Rotterdam en Dordrecht hadden genomen inzake het herstel van het stadhouderschap en over de onlusten in ‘s-Gravenhage.⁶¹ Hoewel het in Amsterdam op 1 mei de gehele dag rustig was geweest, vermeldde De Boer in zijn dagboek dat zich rond half negen ’s avonds een steeds groter wordende menigte op de Dam verzamelde. Met ‘ijselijk geweld’ riep zij om een stadhouder

⁵⁸ Van Mieris, Verhaal, 3.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Ibidem, Aanmerkingen op pag. 3.

⁶¹ *Ned. jaerb.* I (1747) 351-352; De Boer, Chronologische Historie, 1 en Amsterdamse Saturdaegse Courant, no. 51, 29 april 1747 [bijlage].

1. De impact van het Franse gevaar

en schreeuwde zij eveneens dat het land door de eigen overheid verraden was. De Boer kon zich echter niet vinden in de uitspraken van de opstandige bevolking en deed deze af als ‘ongegronde quaad-spreekendheden’ over de staat, de stad en de regenten.⁶²

Op dinsdag 2 mei bleef het zeer onrustig binnen Amsterdam, maar in de beleving van De Boer schoorde het gemeen vooral op de Dam op angstaanjagende wijze samen. Rond elf uur maakten de burgemeesters daar, vanaf het pui van het stadhuis, bekend dat aan de gedeputeerden van de stad gelast was in te stemmen met de benoeming van de prins tot stadhouder. Met deze toezegging hoopten de bestuurders het hoofd te kunnen bieden aan de toenemende onrust binnen de stad.⁶³ In zijn Jiddische kroniek beweerde Abraham Braatbard dat de Amsterdamse overheid tot inzicht was gekomen dat zij niet hard kon optreden tegen de samenscholingen, omdat een steeds groter deel van de bevolking, zowel arm als rijk, hieraan deelnam. Het stadsbestuur voelde zich volgens hem op de betreffende ochtend ook steeds verder in het nauw gedreven door het opstandige volk dat stenen uit de grond begon te halen om het raadhuis te bekogelen. De instemming met de benoeming van de prins tot stadhouder was voor Braatbard allerm minst een verrassing, want in deze benaderde situatie had de magistraat zijns inziens geen andere uitweg dan aan de eisen van de burgers toe te geven.⁶⁴

Al direct na de bekendmaking vervloog de hoop dat de orde gehandhaafd kon worden door het herstel van het stadhouderschap. Op diezelfde dag schreef De Boer in zijn dagboek dat hij bij zijn bezoek aan de Beurs de meeste lieden oranje linten zag dragen. Degene die hierin in gebreke bleef, liep namelijk de kans van ‘het gemeen’ een snee in het gezicht te krijgen of op een andere manier mishandeld te worden.⁶⁵ De Amsterdamse schutterskapitein Jacob Bicker Raije onderkende deze dreiging. Hij betoogde dat verschillende ingezetenen die zich niet met oranje linten hadden getooid, in het water waren gegooid of fysiek waren mishandeld.⁶⁶ In de nasleep van de verheffing van de prins tot stadhouder ontstond er binnen de stad dus een conflictueuze situatie tussen burgers.

Daarop besloten de burgemeesters van Amsterdam op 4 mei, naast het officiële bericht over de benoeming van de stadhouder, een waarschuwing af te kondigen. Inwoners werden hierin vermaand zich in deze tijden van vreugde ‘met alle betamelijkheijt en beschijdentheijt’ te gedragen, maar in de perceptie van de Amsterdamse auteur De Boer domineerde vooral de

⁶² De Boer, *Chronologische Historie*, 1.

⁶³ Ibidem, 1-2 en Notificatie van 2 mei 1747 [bijlage]; *Ned. jaerb.* I (1747) 352-353.

⁶⁴ Braatbard, *De zeven provinciën*, 28-29.

⁶⁵ De Boer, *Chronologische Historie*, 1-2.

⁶⁶ Bicker Raije, *Notitie*, 119.

dwaasheid het dagelijks leven.⁶⁷ Het dragen van een oranje lint was volgens hem niet langer afdoende om het leven zeker te zijn. Voortaan diende iedere burger ook een oranje kokarde op de hoed te dragen. Uit het dagboek van De Boer blijkt dat deze angst onder de gegoede burgers werd ingegeven door de aanwezigheid van ‘een groote troep slecht en heel gemeen volk’ die de straten van Amsterdam onveilig maakte. Gegoede burgers die weigerden hun orangistische leuzen als ‘Oranje boven’ en ‘Vivat Oranje’ met het zwaaien van hun hoed te beantwoorden, liepen gevaar dit met hun leven te moeten bekopen.⁶⁸ Pas op 6 mei verschenen de substituut-schouten en de gerechtsdienaren weer in het straatbeeld.⁶⁹ Zij sloegen direct harde taal uit tegen het Oranjevolk dat naar hun idee lang genoeg de baas had gespeeld binnen de stad: ‘(...) als zij hen weder, op diergelijke wijze in de stad ontmoeten; dat ze hen armen en beenen zouden stuk slaan: ofte wel andere wegen wijzen.’⁷⁰

Een dag na de bekendmaking van het Brielse stadsbestuur dat het tijdens de vergadering van de Staten van Holland zou instemmen met de verkiezing van de prins tot stadhouder, veroorzaakte een aantal ‘spitsbroeders’ de nodige onrust. Ingezetenen die op 1 mei de stad wilden binnenrijden, werden volgens de Brielse belastingpachter Jan Kluit tegengehouden door deze ‘burgers vande minste soort’. Zij moesten van hun wagens afstappen om aan deze ‘spitsbroeders’ een oranje kokarde te tonen. Wie geen lint op de hoed droeg, moest er in de stad één kopen om hun wagens en paarden weer in bezit te krijgen.⁷¹ Tot woede en verbittering van deze voorvechters van Oranje, zoals Kluit deze spitsbroeders typeerde, weigerde een metselaarsknecht een oranje lint op zijn hoed te plaatsen en ‘Oranje boven’ te roepen. Met vuist- en stokslagen werd deze jongeman afgeranseld. Kluit betoogde dat de knecht zichzelf deze tragedie had kunnen besparen door er voorzichtigere denkbeelden op na te houden. Naar zijn mening kon men zich beter niet tegen de aanhangers van dit felle orangisme verzetten.⁷²

Kluit geloofde dat het in deze tijd beter was zich aan het Oranjevolk te conformeren dan zich tegen dit deel van de bevolking te kanten. In zijn beschrijving van de gebeurtenissen in Leiden betoogde Van Mieris dat veel medeburgers eenzelfde mening waren toegedaan. Op 30 april, een dag na de toezegging van de Leidse overheid dat zij met de verheffing van de prins tot stadhouder zou instemmen, groeide volgens hem de aanhang van de prins zichtbaar. Naast de jongens en kinderen begonnen ook de mannen en de vrouwen in de stad oranje linten

⁶⁷ De Boer, *Chronologische Historie*, 3.

⁶⁸ *Ibidem*, 4-6.

⁶⁹ *Ibidem*, 7.

⁷⁰ *Ibidem*, 8.

⁷¹ Kluit, *Historische Jaerboeken der stad Briel*, deel 1, 1e stuk, 57-59, 61b-62.

⁷² *Ibidem*, 62-64.

1. De impact van het Franse gevaar

op hun hoed of borst te spelden. Van Mieris merkte daarbij scherp op dat veel van hen deze oranje tekens voornamelijk gingen dragen om niet op te vallen. Burgers werden namelijk geregeld door het ‘gemeene volk’ en, tot verbazing van de auteur, ook door sommige studenten gedwongen openlijk steun te betuigen. Zelfs stadsbestuurders, professoren en predikanten bleven hiervan niet gevrijwaard. Bovendien riep de magistraat iedereen die in dienst van de stad was op zijn voorbeeld te volgen.⁷³

Gezien de gehanteerde benamingen voor de opstandelingen sympathiseerden de dagboekschrijvers dus niet met het felle orangisme. Dit betekende niet dat zij tot de tegenstanders van de prins gerekend konden worden. De Boer en Kluit waren zeer verheugd over de benoeming van de stadhouder, terwijl andere auteurs een meer afwachtende houding aannamen.⁷⁴ Zo hoopten Bicker Raije en de Leidenaar J. Akerval vooral dat de prins door God in staat gesteld zou worden om de langgekoesterde vrede te bereiken en de welvaart van het land te dienen tot behoud van de vrijheid en de godsdienst.⁷⁵ Van Mieris liet zich op zijn beurt vooral kritisch uit over de hooggespannen verwachtingen die sommige mensen van de benoeming van de stadhouder hadden. Aan de prins werden kwaliteiten toegeschreven van ‘verlosser van het in noodzijnde vaderland’, ‘hersteller van de verloope welvaart’ en ‘geneesheer van alle gebreeken van staat aanzierende’, verwachtingen die volgens Van Mieris het vermogen van ieder sterfelijk mens ver te boven gingen. Daarnaast bekritiseerde hij de rol van de stadhouder hierin die zich van deze ‘dwaasheid’ van het volk bediende om er zijn voordeel mee te doen. Hoewel Van Mieris betwijfelde of de prins het gevaar van het bespelen van het volk zou inzien, verzette hij zich niet tegen de verheffing van de prins tot stadhouder.⁷⁶

Waarom dwong het Oranjevolk het dragen van een oranje lint of kokarde dan af? De dagboekschrijvers beantwoordden deze vraag niet expliciet, maar uit hun manier van beschrijven blijkt dat zij de incidenten die na de aanstelling van de stadhouder plaatsvonden, niet zagen als conflicten tussen voor- en tegenstanders van de prins van Oranje. Slachtoffers van het geweld werden door de dagboekschrijvers namelijk niet getypeerd als vijanden van de stadhouder. Bovendien tonen de door de auteurs opgetekende verdenkingen en beschuldigingen van de Oranjegezinden aan dat zij de lieden die weigerden een oranje lint te dragen of ‘Vivat Oranje’ te roepen, zelf ook niet als tegenstanders van de stadhouder zagen.

⁷³ Van Mieris, Verhaal, 3-4. Vgl. Akerval 10 (1913) 33-34.

⁷⁴ De Boer, Chronologische Historie, Voor-Reeden; Kluit, Historische Jaerboeken der stad Briel, deel 1, 1e stuk, 57-58.

⁷⁵ Bicker Raije, Notitie, 119; Akerval 10 (1913) 28-29.

⁷⁶ Van Mieris, Verhaal, Aanmerkingen op pag. 6.

Zo betoogden Van Mieris en Akerval dat de aanhangers van de prins deze burgers eerder van Fransgezinde sympathieën verdachten. Wie niet voor Oranje was, spande in de redenering van de Oranjegezinden automatisch samen met de Fransen.⁷⁷

Het gevaar voor een Franse overheersing was met het herstel van het stadhouderschap immers niet direct geweken. De verdediging van de Republiek was nog altijd zeer zwak, waardoor de verspreiding van geruchten over nieuwe Franse dreigingen voldoende was om de vreugde over de benoeming van de stadhouder teniet te doen. Kluit betoogde dat de stemming in Brielle om die reden ook omsloeg slechts enkele uren na de bekendmaking van het stadsbestuur om de prins als stadhouder te erkennen. Het gerucht dat de Fransen met een machtige vloot op de kust afstevenden om het land van Voorne te overrompelen, veroorzaakte volgens hem niet alleen verwarring en onrust in de stad. Het bevestigde het ‘gepeupel’ tevens in hun ideeën dat de lokale overheid met de vijand samenspande. Op dat moment heerste er zijns inziens onder de bevolking de opvatting dat incidenten als een Franse landing binnen de Republiek niet konden geschieden zonder medeweten van de regering. Hiermee suggereerde Kluit dat de menigten het stadsbestuur verantwoordelijk zouden houden voor een toekomstige Franse invasie. Terecht merkte hij daarbij op dat een dergelijke gedachte dat de regering kennis had van een mogelijke aanval, weinig goeds kon betekenen.⁷⁸

Daarnaast versterkten deze complottheorieën, en de daaruit voortvloeiende vrees voor verraad, het wantrouwen tussen burgers over elkaars beweegredenen. Door hun medeburgers te verplichten een oranje lint of kokarde te dragen, meenden de Oranjegezinden volgens mij de steun onder de bevolking voor de stadhouder en tegelijkertijd die voor de vijand zichtbaar te kunnen maken. Zodoende kon men in deze onzekere tijd enig houvast creëren, omdat het onzichtbare gevaar plots waarneembaar werd. In zijn studie naar *peaceful societies* betoogde antropoloog Douglas Fry dat het afdwingen van een bepaald gedrag in een samenleving met een relatief laag niveau aan geweldsdelicten ook een zeer gebruikelijk mechanisme van sociale controle was om geweldsdelicten of ander afwijkend gedrag te voorkomen.⁷⁹ Vermoedelijk hoopten de Oranjegezinden met hun tactiek van het oranje lint de kans op verraad van binnenuit te verkleinen.

In 1748 pasten de Amsterdamse scheepswerklieden dezelfde strategie toe om inzicht te krijgen wie voor en wie tegen de Doelisten waren, maar het probleem in 1747 was dat

⁷⁷ Ibidem, 3; Akerval 10 (1913) 33.

⁷⁸ Kluit, Historische Jaerboeken der stad Briel, deel 1, 1e stuk, 64-69. Vgl. *Nederlandsch Gedenkbok of Europische Mercurius* (...) 58ste Stuk. Eerste deel van 't jaer 1747 (Amsterdam 1747) 202 <<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015064320909>> (Laatst geraadpleegd op 12 februari 2016).

⁷⁹ Fry, ‘Learning from peaceful societies’, 197.

1. De impact van het Franse gevaar

niemand echt tegen de aanstelling van de prins was.⁸⁰ Toen kooplieden op de Amsterdamse Beurs na het vertrek van de stadhouder op 12 mei 1747 hun oranje versieringen afdeden, deelde een van hen aan De Boer mee dat het dragen van een kokarde of lint door de negotiërende burgers ‘(...) hunnen staat niet voegelijk was.’⁸¹ Hoogstwaarschijnlijk spelden veel burgers direct na de benoeming van de stadhouder het oranje lint niet vrijwillig op hun borst op, omdat zij dit met het oog op hun functie ongepast vonden en dus niet omdat zij anti-orangistisch waren.

De Boer en Braatbard betoogden al eerder dat het Amsterdamse stadsbestuur hoopte de onrust te kunnen bezweren door in te gaan op de eis van de burgers om het stadhouderschap te herstellen. In Leiden verwoordde de magistraat deze gedachte op zijn eigen manier. Op 30 april maakten de heren van de grote vroedschap bekend dat zij ‘(...) ter conservatie van het lieve vaderlandt, *de eendragt der bondgenoten en ingezetenen* [mijn cursivering], de behouding van vrijheidt en godsdienst (...)’ eensgezind hadden besloten om in de vergadering van de Staten van Holland de prins van Oranje tot stadhouder te bevorderen.⁸² Volgens Van Mieris had de lokale overheid de verkiezing van de prins tot stadhouder aan de gemeente ‘gegeeven’, omdat zij deze toezegging aan de burgers noodzakelijk achtte om de rust in de samenleving te kunnen herstellen.⁸³

In de praktijk bleek de inwilliging van de eis niet het juiste instrument om de orde te handhaven, want op 2 mei moest de Leidse magistraat met lede ogen aanzien dat zijn bekendmaking een averechtse uitwerking had. De vrees voor verraad veroorzaakte veel onrust en paniek binnen de stad. Een kwaadwillende menigte verstoorde de algemene vreugde door de huizen te plunderen van enkele burgers die weinig achting hadden getoond voor de prins van Oranje. Onder de slachtoffers bevond zich een roomsgezinde wever die zich ook kwalijk over de gereformeerden zou hebben uitgesproken. Daarnaast dreigde ‘het hollende grauw’ de huizen van andere roomsgezinde burgers, de pachter Van der Kok en enkele stadsbestuurders te plunderen. Deze woede was daarmee een eerste teken van de onderliggende haatgevoelens tegen katholieken en stadsregeerders die in het najaar in de vorm van grootschalige plunderingen tot uiting zouden komen.⁸⁴

Op dit moment slaagde de magistraat er volgens Van Mieris in ‘dit booze opzet van ’t uitzinnig gemeen’ tegen te gaan door de schutterij te gelasten het volk met zachte dwang

⁸⁰ De Boer, *Chronologische Historie*, 99.

⁸¹ *Ibidem*, 18.

⁸² ELO, SA II, nummer toegang 0501A, inventarisnummer 32, Publicatie van het gerecht van de stad Leiden, voorgelezen op 30 April 1747.

⁸³ Van Mieris, *Verhaal*, 5.

⁸⁴ *Ibidem*, 4-5.

uiteen te drijven. Bij geweld tegen een van de manschappen waren de schutters bevoegd dit met geweld te beantwoorden. Bovendien vaardigde het stadsbestuur een publicatie uit waarin het samenscholen voor de huizen van de goede gemeente of het plegen van baldadigheden verboden werd. Overtreders van dit gebod zouden als verstoorders van de gemene rust bestraft worden.⁸⁵ Van Mieris betoogde dat veel ingezetenen echter hadden verwacht ‘ (...) dat deeze muitzugtige belhamels naar verdiensten; als verstoorders van de rust en plonderaars der ingezetenen straks aan den lijve hadden behooren gestraft te worden, volgens de plakaaten van den lande; wandt “sub molli pastore lupus lanam cacat”⁸⁶.⁸⁷ Als overheden de wet niet handhaafden, dan kon er in zijn optiek geen vrede onder de bevolking bestaan. Bovendien mochten de gedachten van enkele burgers dat de slachtoffers van de plunderingen slechts mensen waren aan wie weinig verloren gingen, volgens hem, geen reden voor de overheid zijn haar plicht te verzaken. In navolging van de Romeinse redenaar Cicero concludeerde Van Mieris dat niemand van de algemene bescherming van het hoogste gezag uitgesloten diende te worden. Helaas hadden de goede en vredelievende ingezetenen in Leiden op dit moment het grote ongeluk door ‘alte zagte regeerders’ bestuurd te worden.⁸⁸

Toch trachtte het stadsbestuur van Leiden zijn greep op de samenleving te herstellen, nadat de Staten van Holland op 3 mei 1747 bekend hadden gemaakt dat Willem Karel Hendrik Friso, prins van Oranje, officieel tot stadhouder, kapitein-generaal en admiraal van het gewest was verkozen.⁸⁹ Zo streefde het gerecht ernaar de festiviteiten rondom de benoeming van de prins ordelijk te laten verlopen. De afkondiging van de dag waarop de publieke uitingen van vreugde zouden plaatsvinden, ging gepaard met een speciaal verbod. Iedere ingezetene diende de vrijheid te hebben naar eigen vermogen een bijdrage te leveren aan deze vieringen. Niemand mocht een andere burger op basis van zijn inbreng verdenken of veroordelen. Bovendien werd eenieder gewaarschuwd de rust en de vreugde niet door wangedrag te verstoren.⁹⁰ Deze ‘vaderlijke vermaning’ werd ook afgegeven in aanloop naar

⁸⁵ Ibidem, 5 en Bewijs no. 2: Publicatie van het gerecht van de stad Leiden van 2 mei 1747 [bijlage]; ELO, Leidse Schutterij, 1578-1797, 1814-1907, nummer toegang 0534A, inventarisnummer 22, ff. 40r-41r.

⁸⁶ “Daer die heerde [herder] weeck is daer schijt die wolf wolle” (*Middelnederlandsch Woordenboek (MNW)*, origineel trefwoord ‘Weec (I): <<http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=71726&lemma=weec>> (geraadpleegd op 14 oktober 2015).

⁸⁷ Van Mieris, Verhaal, Aanmerkingen op pag. 5.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv. nr. 185, 232.

⁹⁰ Van Mieris, Verhaal, 8; ELO, SAIL, 0501A, inv. nr. 32, Publicatie van het gerecht van de stad Leiden, voorgelezen op 9 mei 1747.

1. De impact van het Franse gevaar

het bezoek van de nieuwe stadhouder op 29 juni. Burgers werden opgedragen hun blijdschap te willen houden ‘(...) binnen de paelen van vreugdt en de pligt.’⁹¹

Hoewel de sfeer in de Republiek gespannen bleef als gevolg van de aanhoudende Franse dreiging, was deze confrontatie tussen Oranjegezinden en hun medeburgers over het algemeen van korte duur. Terugblikkend op de gebeurtenissen oordeelde Kluit dat het dragen van oranje kokardes en linten in Brielle wel vijf tot zes maanden had geduurd.⁹² De Boer en Van Mieris betoogden beiden echter dat deze vorm van steunbetuiging aan de prins in respectievelijk Amsterdam en Leiden al eerder uit het openbare leven was verdwenen. Kort na het vertrek van de stadhouder uit Amsterdam zag De Boer op 13 mei dat enkele kooplieden op de korenmarkt en op de grote beurs de kokardes van hun hoeden hadden afgehaald. De dagen daarop durfden steeds meer voorname kooplieden dit voorbeeld te volgen. Toch besloten de meeste burgers, net als De Boer, het oranje lint in de knoopsgaten van hun camisolen te laten zitten en hun kokardes voor de zekerheid in hun zak te bewaren uit angst voor het ‘gemeen’. Daarnaast werden op 17 mei de oranje vlaggen van de openbare gebouwen gehaald.⁹³

Een dag na het bezoek van de prins gebeurde hetzelfde in Leiden. Volgens Van Mieris werd op die 30ste juni het oranje vaandel van de stadhuistoren neergestreken en legden de leden van de regering eendrachtelijk hun oranje linten af. Enkele andere mensen volgden hen hierin. Zowel in Leiden als in Amsterdam waren het dus voorname burgers die kort na het bezoek van de prins aan hun stad het voortouw namen de oranje linten niet langer te dragen. Het langzaamaan verdwijnen van deze oranje versieringen uit het straatbeeld is daarmee een duidelijk teken dat de stadsbesturen geleidelijk hun macht wisten te hernemen.⁹⁴

Antikatholieke rellen

Onvrede over het gevoerde overheidsbeleid kwam na de Franse invasie in Staats-Vlaanderen niet alleen tot uiting in de eis tot herstel van het stadhouderschap. In reactie op de geruchten over Franse vorderingen op het grondgebied van de Republiek bekritiseerden burgers en ingezetenen ook openlijk het gedrag van de regenten. Op 19 mei schreef De Boer dat het aantal lasterpraatjes over de wettige regeerders onverhoopt was toegenomen. Volgens hem ontzagen veel burgers in Amsterdam hun stadsbestuurders niet. In het openbaar scholden zij hen uit voor dieven, landverraders, schelmen, uitbaters van de gemeente en verdrukkers van

⁹¹ Van Mieris, Verhaal, Bewijs no. 7: Publicatie van het gerecht van de stad Leiden van 26 juni 1747 [bijlage].

⁹² Kluit, Historische Jaerboeken der stad Briel, deel 1, 1e stuk, 108-109.

⁹³ De Boer, Chronologische Historie, 17-20, 22.

⁹⁴ Van Mieris, Verhaal, 14.

de weduwen en wezen. Enkele Amsterdammers durfden zelfs openlijk te verkondigen dat het stadsbestuur het land aan de Franse koning had verkocht.⁹⁵

In de beleving van De Boer werd deze kwaadsprekerij met de dag erger. De onvrede over de hoge en lage overheid nam vooral een grote vlucht na het nieuws van 24 juli dat Bergen op Zoom door de Fransen belegerd werd. De ongerustheid onder de bevolking over dit nieuws was groot. Vanaf dat moment werd het politieke vertoog slechts door drie onderwerpen gedomineerd: de erbarmelijke toestand van het vaderland, de belegering van Bergen op Zoom en het groeiende aantal aanklachten tegen de stads- en landsregering. De Boer betoogde dat veel mensen de schuld volledig bij de bestuurders van het land en de stad legden.⁹⁶ Persoonlijk zei De Boer te walgen van de kwaadaardige paskwilen die over de regering verschenen en waarvan hij er vele had gezien en gelezen. Zolang er geen overtuigend bewijs voor deze lasterlijke beweringen was, bleef de Boer trouw aan de regering zoals hij bij het afleggen van zijn schutterseed had beloofd. De mededeling dat het onder de fatsoenlijke lieden alles in orde en verder stil was, maakte nogmaals duidelijk dat deze kantoorklerk zich niet identificeerde met de mensen die dergelijke beschuldigingen tegen de regering uitten.⁹⁷

Op 16 september wisten de Fransen na een belegering van ruim twee maanden Bergen op Zoom te veroveren. In de Republiek hadden vele burgers de val van de vestingstad niet voorzien, omdat de laatste berichten uit de stad juist redelijk optimistisch waren geweest.⁹⁸ In Amsterdam hechtte de bevolking volgens De Boer aanvankelijk geen geloof aan dit nieuws dat op 17 september in koffiehuisen werd verspreid, omdat zij ervan overtuigd was dat de vestingstad onneembaar was. Toch raakte de stad al snel daarna in totale verwarring en lasterde men de persoon die dit onheilspellende nieuws had gebracht.⁹⁹

Ook in andere steden werd deze verslagenheid over het verlies van Bergen op Zoom bij de burgers waargenomen. In zijn jaarboek bekende Kluit het lastig te vinden deze immense gevoelens van neerslachtigheid en teleurstelling onder de ingezetenen van Brielle te beschrijven. Tegelijkertijd groeide bij de burgers opnieuw de vrees voor een nieuwe invasie. De kans om door de Fransen overrompeld te worden was volgens Kluit reëler geworden, omdat de vijand nu, met de verovering van Bergen op Zoom, gemakkelijker via het eiland Overflakkee kon doorstoten naar het land van Voorne.¹⁰⁰ Voor Leiden betoogde Akerval eveneens dat die bedruktheid onder de burgers niet verwonderlijk was, omdat de vijand nu

⁹⁵ De Boer, *Chronologische Historie*, 20.

⁹⁶ *Ibidem*, 25-27.

⁹⁷ *Ibidem*, 20-21.

⁹⁸ Oddens, 'Het antikatholieke geweld', 10.

⁹⁹ De Boer, *Chronologische Historie*, 32.

¹⁰⁰ Kluit, *Historische Jaerboeken der stad Briel*, deel 1, 1e stuk, 187-188.

1. De impact van het Franse gevaar

voor de deur stond. Zodra de rivieren dichtgevroren waren, konden de Fransen een invasie in ‘ons land’ ondernemen.¹⁰¹

Na de bevestiging van de geruchten over de val van Bergen op Zoom maakte ongeloof plaats voor algehele verwarring en woede. Zo’n plotselinge doorbraak moest wel het gevolg van verraad zijn.¹⁰² Behalve de terneergeslagenheid bij veel burgers nam Van Mieris na de gebeurtenissen in Staats-Brabant een gevoel van achterdocht binnen Leiden waar. Een deel van de ingezetenen was zo woedend dat het iedereen verdacht van heulen met de vijand.¹⁰³ In het algemeen werd de schuld al snel gelegd bij de traditionele zondebokken: de rooms-katholieken.¹⁰⁴ De Boer bevestigde dit in zijn dagboek. Op 18 mei betoogde deze roomsgezinde Amsterdammer dat het officiële bericht over de val van de vestingstad niet alleen consternatie onder de gegoede burgers maar ook een onbeschrijflijke haat bij het ‘grauw’ tegen de roomsgezinde burgers had veroorzaakt. Volgens hem raakte men ervan overtuigd dat de rooms-katholieken zeer verheugd waren over de vorderingen die de Franse koning op het grondgebied van de Republiek had gemaakt.¹⁰⁵

Op diezelfde dag plunderde de menigte in Amsterdam het huis van de jansenistische juffrouw Hollaart op de Haarlemmersdijk. Daarna volgden de huizen en winkels van personen die zich positief over de val van Bergen op Zoom zouden hebben uitgelaten. Vermoedelijk waren deze slachtoffers ook van roomsgezinde huize, gelijk de *Nederlandse jaerboeken* betoogden, maar De Boer expliciteerde dit niet in zijn dagboek.¹⁰⁶ Het stadsbestuur trad kordaat tegen de plunderingen op en voerde een tweesporenbeleid. De regenten begaven zich niet alleen naar de plaats van de samenscholingen, maar zagen zich ook genoodzaakt de personen in hechtenis te nemen van wie de bevolking zei dat dezen zich ‘kwelijk’ ten voordele van de Fransen hadden uitgesproken. Het was een strategie om enerzijds de woede te stuiten en anderzijds de slachtoffers tegen de woedende menigte te beschermen.¹⁰⁷

Ter voorkoming van verdere oproeren en tot wering van kwaadsprekerij vaardigde het Amsterdamse stadsbestuur op 19 september ook een waarschuwing uit waarin burgers werden opgedragen zich te onthouden van samenscholingen en het plegen van ongeregelde heden. Voor het behoud van de eendracht onder de goede burgerij, ‘(...) in deze droevige tijden overal, en bijzonder in een stad van negotie zoo hoog nodig [was]’, besloten de stadsbestuurders dat alle

¹⁰¹ Akerval 12 (1915) 115.

¹⁰² Oddens, ‘Het antikatholieke geweld’, 10.

¹⁰³ Van Mieris, Verhaal, 15.

¹⁰⁴ Oddens, ‘Het antikatholieke geweld’, 10; Dekker, *Holland in beroering*, 39.

¹⁰⁵ De Boer, Chronologische Historie, 32-33.

¹⁰⁶ Ibidem, 33; *Ned. jaerb.* I (1747) 671-672.

¹⁰⁷ De Boer, Chronologische Historie, 33-34; *Ned. jaerb.* I (1747) 671-672.

personen die er kwaadaardige redeneringen op nahielden en deze verspreidden, gestraft zouden worden.¹⁰⁸ De rust keerde geleidelijk terug onder de bevolking. Naar de mening van De Boer hielden de plunderingen met deze vermaning op. Zodoende konden de slachtoffers van de plundersaars weer op vrije voeten worden gesteld.¹⁰⁹

In zijn artikel over het antikatholieke geweld in september 1747 betoogde historicus Joris Oddens dat deze uitbarstingen tegen roomsgezinde burgers in Amsterdam niet op zichzelf stonden. Sinds de Nederlandse Opstand waren rooms-katholieken tweederangs burgers geworden die hun geloof slechts in beperkte mate mochten uitoefenen. De lagere bevolkingsgroepen accepteerden hun aanwezigheid in de samenleving vooral uit pragmatische overwegingen. Deze negatieve vorm van verdraagzaamheid ging gepaard met een diepgeworteld en wederzijds wantrouwen, waardoor de stemming binnen de samenleving in crisistijd gemakkelijk kon omslaan in openlijke onverdraagzaamheid. Dit was volgens Oddens wat er in 1747 gebeurde. Als gevolg van de toenemende Franse dreiging aan de grenzen van de Republiek kwamen de sluimerende antikatholieke sentimenten weer aan het oppervlak.¹¹⁰

Uitingen van deze religieuze spanningen tussen katholieken en protestanten zagen wij eerder al in het dagboek van Van Mieris. In mei 1747 verhaalde hij over de plunderingen van de huizen van enige roomsgezinde burgers binnen Leiden.¹¹¹ De Boer had deze vijandelijke houding tegen rooms-katholieken in deze dagen ook in Amsterdam opgemerkt. In aanvulling op zijn aantekeningen van 24 mei verhaalde de auteur: ‘Men begon ook groote murmuratien tegen de rooms-gezinden te hooren, als of zij van herten verheugd en innerlijk (zonder spreken) verblijd waren dat den paapse konink (zo waren de gezegdens) ons landt zoude op een onregtvaardige wijze inneemen.’¹¹² Het antikatholieke sentiment bleef niet beperkt tot geruchten over rooms-katholieken die niet te vertrouwen waren. In deze tijd verscheen er ook een aantal antikatholieke paskwillen waarin roomsgezinde burgers beschuldigd werden hun trouw aan het vaderland ondergeschikt gemaakt te hebben aan hun liefde voor de paus. Ongerust over de heersende antikatholieke retoriek besloot De Boer deze lasterpraat te weerleggen. Anoniem liet hij het pamflet *Pro patria* verschijnen waarin hij de nadruk legde op de vaderlandsliefde van de rooms-katholieken.¹¹³

¹⁰⁸ *Ned. jaerb.* I (1747) 672-673.

¹⁰⁹ De Boer, *Chronologische Historie*, 34.

¹¹⁰ Oddens, ‘Het antikatholieke geweld’, 6, 8, 15-16.

¹¹¹ Van Mieris, *Verhaal*, 5.

¹¹² De Boer, *Chronologische Historie*, 23.

¹¹³ Oddens, ‘Het antikatholieke geweld’, 8-9; Pollmann, ‘Archiving the local’, [19].

1. De impact van het Franse gevaar

Oddens betoogde dat de uitbarsting van het antikatholieke geweld in september 1747 het hoogtepunt vormde van een langere periode van religieuze spanningen tussen katholieken en protestanten.¹¹⁴ Weliswaar vond er in Amsterdam al eerder een geweldduitbarsting plaats tegen een roomsgezinde jongeman, maar deze wijnkopersknecht had dit incident zelf uitgelokt. In het bijzijn van enig volk op de Dam had hij op 1 augustus het optreden van de Franse koning in deze oorlogssituatie gerechtvaardigd. Op zijn vlucht had hij de situatie verergerd door openlijk ‘Frankrijk boven en Oranje onder’ te roepen.¹¹⁵ In september waren de rooms-katholieken eerder het slachtoffer van de grote consternatie die na de val van Bergen op Zoom was ontstaan.

In reactie op de groeiende haat tegen de rooms-katholieken betoogde De Boer dat zijn medeburgers in het geheel niets miszegd of misdaan hadden. Volgens hem waren zij net zo ontdaan over de Franse verovering van deze vestingstad als de beste gereformeerden. Terwijl deze roomsgezinde kantoorklerk zijn lezers ervan wilde overtuigen dat de rooms-katholieken evenveel voordeel van de Franse inname van Bergen op Zoom hadden als alle andere ingezetenen van Amsterdam, oordeelde Van Mieris echter dat veel roomsgezinde burgers in Leiden uiterst verheugd waren over de voortgang van het Franse leger.¹¹⁶ Volgens hem versterkte deze overwinning namelijk hun hoop dat zij hun godsdienst binnenkort weer in het openbaar konden uitoefenen. Bovendien betoogde Van Mieris dat de rooms-katholieken ernaar zouden verlangen de grote kerken opnieuw in gebruik te nemen, ‘wijl die menschen zich geweldig aan het uitterlijke vergaapen’.¹¹⁷ Vooral die laatste zinsnede duidt erop dat ook Van Mieris niet zeer positief stond ten aanzien van zijn katholieke medeburgers.¹¹⁸

Maar kunnen wij de gebeurtenissen in september 1747 typeren als een conflict tussen voor- en tegenstanders van de val van Bergen op Zoom? De kortstondigheid van deze geweldduitbarsting en het relatieve gemak waarmee de overheid de rust herstelde, doet eerder vermoeden dat de menigte haar frustraties over de huidige situatie wilde botvieren op een

¹¹⁴ Oddens, ‘Het antikatholieke geweld’, 6.

¹¹⁵ Zie voor dit gewelddincident: De Boer, *Chronologische Historie*, 27-29; Bicker Raije, *Notitie*, 123; *Ned. jaerb.* I (1747) 552-555.

¹¹⁶ De Boer, *Chronologische Historie*, 33; Van Mieris, *Verhaal*, 15.

¹¹⁷ Van Mieris, *Verhaal*, 15.

¹¹⁸ Zijn vermeende aversie tegen rooms-katholieken betekende niet dat Van Mieris het gedrag van de plunderaars goedkeurde. In zijn verhaal over de pachtersoproeren deelde hij in zijn aanmerkingen mee dat deze rellen het gevolg waren van al te zacht en toegevend optreden ‘omtrent de mishandelaars der geringe roomschgezinden, die door ’t plonderen, raazen en smijten de gemeene rust verstoord en aanleiding tot meerder boosheden gegeven hadden (...)’. Voor Van Mieris was het van cruciaal belang dat de overheid na een crisissituatie niet verzuimde de wet te handhaven. Als de daden van de verstoorders van de algemene rust onbestraft bleven, gaven de regenten het signaal af dat het voor de bevolking in de toekomst geoorloofd was op deze wijze hun woede te uiten. Na de geweldsescalatie in september 1747 had de overheid echter naar zijn mening de plunderingen niet streng genoeg veroordeeld, want het had het volk er niet van weerhouden om aan de latere plunderingen van de pachtershuizen mee te doen. (Van Mieris, *Verhaal*, *Aanmerkingen* op pag. 20).

religieuze minderheid wier aanwezigheid zij in de samenleving slechts schoorvoetend accepteerde.¹¹⁹ In de daaropvolgende maanden deed De Boer in zijn dagboek geen melding van lasterlijke praatjes over rooms-katholieken, terwijl de kwade geruchten over de regeerders als landverraders volgens hem nog dagelijks hoorbaar waren.¹²⁰ De gewelduitbarsting in september lijkt daarom vooral een uitlaatklep te zijn geweest voor dat deel van de bevolking dat gefrustreerd was over de plotselinge val van Bergen op Zoom. Vanwege het gemeenschappelijke geloof met de Fransen en de herinneringen aan 1672 waren de katholieke burgers daarvoor ideale zondebokken.

Bovendien betoogde Oddens in zijn artikel dat de gereformeerden uit de bredere bovenlaag van de bevolking niet per definitie achterdochtig stonden ten aanzien van hun roomsgezinde medeburgers. Zolang de rooms-katholieken bijdroegen aan het welzijn van de Republiek, verdienden zij een plek in de samenleving. De katholieke steunbetuigingen aan de Fransen en de provocaties na de val van Bergen op Zoom waren incidentele gevallen, die de gereformeerden uit de bovenlaag van de samenleving geenszins serieus namen. Zij deden deze gebeurtenissen af als onverstandige acties van eenlingen. Op hun beurt hadden de rooms-katholieken, die eveneens tot de brede middengroepen behoorden, het gevoel dat zij in het dagelijks leven als volwaardige burgers konden leven. Volgens Oddens waren deze hoger geschoolde en beter gesitueerde katholieken er zeker niet van overtuigd dat met de komst van de Fransen een katholieke heilstaat binnen handbereik lag. Deze roomsgezinde burgers gaven de voorkeur aan het voortzetten van hun leven binnen de Republiek en legden in de onrustige periode na de val van Bergen op Zoom de nadruk op hun liefde voor het vaderland.¹²¹ De Amsterdamse kantoorklerk De Boer is daar een uitstekend voorbeeld van. Voor de bredere bovenlaag van de samenleving was er in september geen sprake van een waarlijk conflict dat tot onderlinge verdeeldheid tussen burgers leidde, want niemand was daadwerkelijk voorstander van een Franse hegemonie.

Volgens de dagboekschrijvers in Amsterdam, Leiden en Brielle brachten de berichten over de Franse invasie in Staats-Vlaanderen en de nieuwe vorderingen van het Franse leger op het grondgebied van de Republiek onrust onder de bevolking teweeg. Zelfs de geringste geruchten veroorzaakten de nodige paniek in de samenleving, wat aantoonde hoe gespannen de sfeer in 1747 was. Gedurende dit jaar kwamen burgers en ingezetenen meermalen in verzet

¹¹⁹ Oddens, 'Het antikatholieke geweld', 16.

¹²⁰ De Boer, Chronologische Historie, 36.

¹²¹ Oddens, 'Het antikatholieke geweld', 9-10, 15-16.

1. De impact van het Franse gevaar

tegen de regenten die zij verantwoordelijk hielden voor de erbarmelijke toestand waarin de Republiek verkeerde. Zij hoopten het tij te keren door bijvoorbeeld het herstel van het stadhouderschap te eisen, maar in hun acties uitten zij hun onvrede geenszins alleen tegen de regeerders van hun stad.

Uit de gekozen momenten in dit hoofdstuk blijkt dat de opstandelingen hun woede in eerste instantie koelden op burgers en ingezetenen die zich in hun ogen achter de verkeerde delen van de overheid hadden geschaard, namelijk de ‘slechte’ regenten die met de Fransen zouden samenwerken. Bij de aanstelling van de stadhouder vierden de onruststokers hun frustraties bot op de personen die niet expliciet uiting gaven aan het orangisme en bij het nieuws over de val van Bergen op Zoom reageerden zij zich af op de rooms-katholieken vanwege het gemeenschappelijke geloof met de Fransen en de herinneringen aan 1672. Met het afdwingen van bepaald gewenst gedrag hoopten de burgers die vreesden voor een Franse overheersing, grip te krijgen op de situatie in deze onzekere periode waarin het gevaar voor velen onzichtbaar was.

Het wantrouwen onder burgers en ingezetenen over elkaars beweegredenen werd aangewakkerd door de vrees dat de Republiek van binnenuit verraden zou worden. De dagboeschrijvers die uit de brede middenklasse afkomstig waren, identificeerden zich niet met de aanhangers van het felle orangisme of de plundersaars van de rooms-katholieke huizen en winkels. Zij hechtten geen waarde aan de geuite beschuldigingen dat mensen zonder een oranje lint of rooms-katholieken Fransgezind waren en geloofden ook niet dat deze burgers het land aan een andere mogendheid wilden uitleveren. Voor de auteurs waren de gebeurtenissen in 1747 dus geen echte conflicten tussen voor- en tegenstanders.

Bovendien waren deze confrontaties tussen burgers van korte duur, omdat het stadsbestuur er volgens de dagboeschrijvers in slaagde zijn macht na het stedelijk protest of oproer te hernemen en de orde te handhaven. De onvrede over de overheid bleef na het herstellen van de rust echter onderhuids aanwezig. De confrontaties tussen burgers waren in 1747 dus slechts incidenten. Maar uit de manier waarop de dagboeschrijvers hierover schreven, leren wij dat deze aanvaringen onder de bevolking voortkwamen uit het stedelijk wantrouwen tegen de overheid. Ten slotte laten de dagboeken zien dat gedurende deze onzekere periode vol angst en verdachtmakingen ook de toon werd gezet hoe burgers in crisistijd met elkaar omgingen en wat zij van elkaar eisten.

2. De escalatie van het stedelijk conflict

De stemming in de samenleving was in 1747 uiterst gespannen. Geruchten over nieuwe invallen van het Franse leger voedden de angst onder de bevolking om opnieuw door een katholieke mogendheid overrompeld te worden. Uit onmacht keerde een deel van de bevolking zich tegen enkele individuen die zich in zijn ogen verdacht gedroegen of die wegens hun gemeenschappelijke geloof met de vijand per definitie verdacht waren. Het was een manier om grip te krijgen op de onzekere situatie. Maar hoewel sommige gebeurtenissen op het politieke gebied in geweldsincidenten ontaardden, was er volgens de dagboekschrijvers in 1747 nog geen sprake van conflicten over kwesties die burgers in voor- en tegenstanders verdeelden. Dit veranderde een jaar later. Wederom werden de regenten in hun machtspositie aangetast, maar nu dreigden de stadsbesturen hun grip op de situatie te verliezen.

In maart 1748 braken in de Stad en Ommelanden onlusten uit, nadat de Staten van Groningen geweigerd hadden het stadhouderschap in mannelijke én vrouwelijke lijn erfelijk te verklaren. Ondanks de sluimerende onvrede over de oligarchische praktijken in het bestuur, de economische malaise ten gevolge van de kostbare oorlogen en rampen (overstromingen en veepest), de zwaarte van vele belastingen en de wijze van belastinginning bleef eenzelfde weigering in Friesland zonder gevolgen. Pas aangespoord door de gebeurtenissen in Groningen waar het stadsbestuur verregaande concessies aan de ontevreden bevolking had gedaan, begonnen ook de Friezen in mei 1748 hun frustraties over het beleid te uiten door accijnskantoortjes, chercherhuisjes, omver te werpen, kettingen van molens te verwijderen en collectenboeken te vernietigen of in beslag te nemen.¹²²

Vanaf 13 juni verplaatsten de plunderingen van pachtershuizen zich naar Haarlem en van daaruit naar andere steden binnen Holland. Het was niet de eerste keer dat pachters in dit gewest slachtoffer werden van mishandeling en vernieling. Na het nieuws over de gewelddadigheden tegen de belastingpachters in sommige plaatsen vaardigden de Staten al in juni en juli 1747 geregeld waarschuwingen uit. Ingezetenen werden opgedragen pachters en hun bedienden op geen enkele wijze te beletten bij het invorderen van de gemene

¹²² Israel, *Republiek*, 1179; Hotso Spanninga, 'Willem IV en de Doelistenbeweging in Friesland', in: J.J. Huizinga ed., *Van Leeuwarden naar Den Haag. Rond de verplaatsing van het stadhouderlijk hof in 1747* (Franeker 1997) 96-122, aldaar 99-104; C.J. Guibal, *Democratie en oligarchie in Friesland tijdens de Republiek* (Assen 1934) 144-147; Haks, 'Oranje in veelvoud', 77.

2. De escalatie van het stedelijk conflict

landsmiddelen. Een jaar later waren de waarschuwingen niet langer effectief om de onrust te sussen. Onder druk van de stadhouder zochten de Staten uiteindelijk hun toevlucht in een krachtiger middel: de afschaffing van het gehate pachtsysteem.¹²³

Na afkondiging van dit besluit kwam er weliswaar een eind aan de plunderingen, maar de onvrede over de stadsregeringen bleef bestaan. Niet alleen waren er tijdens de pachtersoproeren allerlei grieven over de overheid naar boven gekomen, maar het herstel van de rust stelde burgers ook in de gelegenheid na te denken over algemene problemen. Zowel buiten de stadspoorten als in herbergen, koffiehuisen en schuttersdoelen discussieerden beoefenaars van vrije beroepen en winkeliers over een politiek programma van eisen. In de zomer en de herfst van 1748 presenteerden zij dit per rekest aan de stadsregering. Het stedelijk verzet tegen de overheid was in deze tweede helft van 1748 veel beter georganiseerd, omdat de opstandelingen gebruik wisten te maken van de schutterijen als organisatiekader waarbinnen zij hun protest konden vormgeven. Afgezien van de politieke consequenties bleken deze burgerbewegingen in Amsterdam en Leiden daardoor ook op sociaal gebied grote gevolgen te hebben.¹²⁴

Historici hebben eerder aangetoond dat met de pachtersoproeren een nieuwe fase in het conflict aanbrak, maar wezen daarbij ook op de continuïteit tussen de gebeurtenissen van 1747 en 1748. Volgens hen pasten de burgers op grotere schaal structureel geweld toe, omdat zij geen genoegen namen met het eerder behaalde resultaat.¹²⁵ In dit hoofdstuk wordt nagegaan hoe de dagboekschrijvers de oproeren van 1748 hebben ervaren. Wij zullen zien dat de auteurs in hun dagboeken nog een derde fase in de bestaande conflictsituatie onderscheidden die niet eerder in de historiografie is gesignaleerd. Dit is het stadium waarin burgers in de publieke ruimte lijnrecht tegenover elkaar kwamen te staan over kwesties die te maken hadden met ideeën en praktijken uit de publieke zaak.

Pachtersoproeren

De verpachte belastingen vormden een aanzienlijk deel in de inkomsten uit de gewestelijke belastingen van Holland. Gelet op de wijze van belastinginning onderscheidde men twee soorten heffingen: de beschreven en de onbeschreven middelen. De eerste werden jaarlijks of

¹²³ NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv. nr. 185, 349-350; Zondergeld-Hamer, 'Houding van de Rotterdammers', 258. Vgl. Dekker, *Holland in beroering*, 35.

¹²⁴ Israel, *Republiek*, 1182-1183; Maarten Prak, 'Burgers in beweging. Ideaal en werkelijkheid van de onlusten te Leiden in 1748', *BMGN* 106 (1991) 365-393, aldaar 377, 392; Van Nierop, 'Popular participation', 278, 281-282.

¹²⁵ Geyl, *Revolutiedagen*, 7-8; J.A.F. de Jongste, 'De Republiek onder het erfstadhouderschap 1747-1780', in: D.P. Blok ed., *AGN IX* (Haarlem 1980) 73-91, aldaar 79; Israel, *Republiek*, 1179-1180; Haks, 'Oranje in veelvoud', 76.

halfjaarlijks bij aanslag opgelegd op basis van de aangifte die door de belastingplichtige was gedaan. Dit waren vooral belastingen die geheven werden over het eigen vermogen. Belastingen op consumptiemiddelen, accijnzen, vielen daarentegen in de categorie van de onbeschreven middelen. Tot 1748 werd het recht op het innen van deze belastingen in het openbaar bij opbod en afslag verkocht. Binnen de bestaande ordonnanties kon de koper vervolgens naar eigen inzicht de aan het land verschuldigde pachtsom met winst terugverdienen door de belastingen te innen.¹²⁶

De eerdergenoemde waarschuwingen uit 1747 tonen aan dat onder de bevolking al langer onvrede over het pachtsysteem bestond. Vooral in jaren waarin de prijzen van primaire levensbehoeften flink gestegen waren, trokken de belastingen een zware wissel op het dagelijks leven van de burgers. Behalve op de hoogte van de heffingen richtte de kritiek zich ook op de wijze waarop de belastingen werden geïnd. Tot ongenoegen van de burgers wisten de regenten bepaalde voordelen van de pachters af te dwingen. Zo werden bepaalde belastingen naar welstand in plaats van naar verbruik geheven.¹²⁷ Onduidelijk is waarom deze bezwaren juist in 1748 tot omvangrijke protesten leidden. Historicus Maarten Prak verklaarde dit door te wijzen op zowel de economische achteruitgang in de Republiek als op de verkiezing van de stadhouder van wie verwacht werd dat hij het systeem zou veranderen.¹²⁸ Maar wat waren volgens de dagboekschrijvers de oorzaken van deze onlusten? Hoe keken zij tegen de pachtersoproeren aan?

In reactie op de gebeurtenissen in Friesland vaardigden de Gecommitteerde Raden van Holland uit naam van de stadhouder op 12 juni 1748, nog voor het uitbreken van de pachtersoproeren in Haarlem, een notificatie en een waarschuwing uit. In deze publicatie legden zij de werking van het pachtsysteem uit en beklemtoonden zij het belang van de inkomsten uit de gemene landsmiddelen voor de Republiek; een vroegmoderne publiciteitscampagne. Het afschaffen van de belastingverpachtingen kon volgens hen alleen gecompenseerd worden door de invoering van nieuwe lasten die niet alleen zwaarder maar ook meer voelbaar zouden zijn. De hoge overheden deden in deze notificatie ook een beroep op de betere gevoelens van de bevolking. Zij konden niet geloven dat goede ingezetenen verkeerde, en voor het welzijn van het land nadelige, denkbeelden zouden vormen. Nog minder konden zij zich voorstellen dat goede en getrouwe lieden hun plicht van

¹²⁶ J.W. Heringa, 'Van zelfstandig collecteur tot ambtenaar. Problemen rond de belastingdienst in Holland, 1750-1760', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 15 (1983) 81-101, aldaar 81-83.

¹²⁷ Ibidem, 84; De Jongste, 'Republiek onder het erfstadhouderschap', 81; Japikse, 'De aard der volksbewegingen', 327; J.A.F. de Jongste, *Onrust aan het Spaarne. Haarlem in de jaren 1747-1751*. Hollandse historische reeks 2 (z.p. 1984) 181.

¹²⁸ Prak, 'Burgers in beweging', 373-374.

2. De escalatie van het stedelijk conflict

gehoorzaamheid zouden verzaken door in beweging te komen met als doel de pachters en de verpachte middelen af te schaffen.¹²⁹

In deze publicatie besloten de Gecommitteerde Raden van Holland eenieder te vermanen die de pachters en hun bedienden geweld wilde aandoen of die hen bij de inning van de belastingen wilde beletten. Degene die zich daarnaast schuldig maakte aan ‘(...) eenige oproerige discoursen, die daar toe kunnen strekken, om de goede ingeseetenen verkeerde denkbeelden te geeven, als of de afschaffing der pagters en de verpagte middelen, sonder ondiens van den lande soude kunnen geschieden (...)’, werd als verstoorder van de gemene rust berispt.¹³⁰ Bevreesd voor het overslaan van de oproerige bewegingen uit Friesland wilden de Gecommitteerde Raden met deze proclamatie vooral voorkomen dat ook in hun gewest ’s lands financiën totaal geruïneerd zouden worden door de gedwongen afschaffing van de pachten.¹³¹

Toch sloeg de woede na het vernemen van de berichten over de pachtersoproeren in Friesland niet direct over naar alle Hollandse steden. De Boer betoogde dat de gemoederen binnen Amsterdam pas ernstig verhit raakten, nadat onder de bevolking bekend werd dat de pachten in Haarlem definitief waren afgeschaft en dat ‘het grauw’ in Leiden en ‘s-Gravenhage nu ook bezig was de pachtershuizen te plunderen.¹³² Volgens hem was de woede die uiteindelijk op 24 juni op de Botermarkt ontbrandde, voornamelijk een reactie op de gebeurtenissen in andere Hollandse steden.¹³³

In Leiden had het nieuws uit Haarlem een soortgelijk effect op de gemoederen. Op 17 juni tekende Van Mieris op dat het verzet tegen de verpachte middelen nu ook naar Holland was overgeslagen, nadat de Groningers en Friezen erin geslaagd waren deze pachten af te schaffen. De Haarlemmers waren de eersten geweest die de pachtershuizen hadden geplunderd en stukgeslagen. Al snel daarna vonden ook in Leiden onlusten plaats: ‘Die trant is den zeventienden junij te Leiden uit deeze oorzaake gevolgd.’¹³⁴ Akervall betoogde eveneens dat het nieuws over de gebeurtenissen in Haarlem bij het gemeen aanleiding gaf de pachtershuizen in de eigen stad te plunderen. Hij merkte daarbij op dat de bevolking het

¹²⁹ NL-HaNa, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv. nr. 186, 500-502.

¹³⁰ Ibidem, 501-502.

¹³¹ Ibidem, 497.

¹³² De Haarlemse regering besloot pas op 22 juni 1748 de pachten definitief af te schaffen. Een week eerder, op 14 juni, waren de pachten weliswaar al afgeschaft, maar in de betreffende waarschuwing benadrukte het stadsbestuur dat dit slechts voorlopig was. (De Jongste, *Onrust aan het Spaarne*, 209).

¹³³ De Boer, *Chronologische Historie*, 66.

¹³⁴ Van Mieris, *Verhaal*, 19.

nieuws vooral aangreep om te zien of zij er ook enig voordeel uit kon halen, wat impliceert dat de plundersaars naar de mening van Akerval vooral uit opportunisme handelden.¹³⁵

Terwijl andere dagboekschrijvers hun verhaal over deze onlusten lieten beginnen met het nieuws uit Groningen en Friesland of met het aanplakken van de genoemde publicatie van de Gecommitteerde Raden, besloot de Brielse belastingpachter in eerste instantie zijn ongelooft over de gebeurtenissen uit te spreken:

(...) een gebeurtenis niet alleen verwonderlijk en onbegrijpelijk voor ons Nederland, maar zelfs ongeloofbaar voor gants Europa bestaande in het afschaffen van alle des gemenelandt impositien; die tot heeden sedert meer dan een geheele eeuw sonder eenige stoornis zijn geheven geworden.¹³⁶

Zijn oordeel over de pachtersoproeren vervolgde Kluit met een opsomming van eerdere opstanden die tussen 1296 en 1747 binnen Holland hadden plaatsgevonden.¹³⁷ Op grond van deze lijst van historische gebeurtenissen kon hij niet anders dan de stelling uit een Gouds kroniekje beamen dat de Hollandse inwoners al eeuwenlang over een woest karakter beschikten.¹³⁸

De gebeurtenissen van 1748 bevestigden zijn gedachten opnieuw. Weliswaar erkende Kluit dat tijdens de verheffing van de prins tot stadhouder in 1747 de nodige baldadigheden hadden plaatsgevonden, maar de onvrede die ondergronds was blijven smeulen, kwam naar zijn mening nu pas tot uitbarsting. Het ‘gepeupel’ dat volgens Kluit naar nieuwigheden en veranderingen streefde, was zich namelijk bewust geworden dat het weinig voordeel had gehad van alle eerdere veranderingen. Vandaar dat de ingezetenen van kwaad tot erger gingen door elkaar wijs te maken dat zij met het afschaffen van de pachten bevrijd zouden zijn van de lasten op consumptiemiddelen. Pas met het nieuws over de afschaffing van de imposten in

¹³⁵ Akerval 14 (1917) 97-98.

¹³⁶ Kluit, *Historische Jaerboeken der stad Briel*, deel 1, 1e stuk, 303.

¹³⁷ Het is onduidelijk op welke bronnen Kluit zich voor deze opsomming gebaseerd heeft, maar in ieder geval zijn de gekozen momenten niet overgenomen uit het bekende oproeroverzicht van *Het ontroerd Holland*. In dit korte, doch zeer gedetailleerde werk werden de voornaamste oproeren en onlusten geschetst die vanaf 1299 tot aan 1748 binnen de Verenigde Nederlanden hadden plaatsgevonden. Niet alleen heeft deze auteur andere en meer gebeurtenissen in dit werk opgenomen, maar hij heeft de oproeren ook naar plaats gerangschikt (*Het ontroerd Holland. Of kort verhaal van de voornaamste oproeren en onlusten en oneenigheden die in de Vereenigde Nederlanden, in voorige tyden, en allerbyzonderst in deze laatste Jaaren zyn voorgevallen. (...) Tusschen beide is ingevoegt, een beknopte historie van de opschuddingen aan Cabo de Goede Hoop, te Batavia en op Curacao*. 3 dln., 1^e deel (Hardewijk [1748]) Voorreden, 1-14) <https://books.google.nl/books?id=wpFcAAAACAAJ&dq=Het+ontroerd+Holland&hl=nl&source=gs_navlinks> (Laatst geraadpleegd op 12 februari 2016).

¹³⁸ Kluit, *Historische Jaerboeken der stad Briel*, deel 1, 1e stuk, 303-308.

2. De escalatie van het stedelijk conflict

Groningen en Friesland besloten de oproerlingen zich volgens de Brielse belastingpachter daadwerkelijk ten koste van hun medeburgers te verrijken.¹³⁹

De pachtersoproeren waren voor Kluit een logisch gevolg van eerdere gebeurtenissen, omdat de plunderende bevolking tot de conclusie was gekomen dat de veranderingen uit het jaar 1747 niet het gewenste resultaat voor haar hadden opgeleverd. De onvrede bij de burgers in de Republiek was tegenwoordig zo groot dat ook Braatbard geloofde dat dit ongenoegen niet nu maar al veel eerder moest zijn ontstaan. Volgens deze Amsterdamse chroniqueur verheugden de burgers zich al langer op de dag waarop zij daadwerkelijk hun onvrede konden uiten.¹⁴⁰ Als verklaring voor de pachtersoproeren verwees de Leidenaar Van Mieris eveneens naar de gebeurtenissen uit het verleden, maar hij richtte zich daarbij niet op de beweegredenen van de opstandelingen. Volgens hem konden de rellen in Leiden alleen ontstaan, omdat de lokale overheid de plundering van rooms-katholieke huizen en winkels in september 1747 niet hard had veroordeeld. De stadsbestuurders hadden te zacht en te toegevend opgetreden tegen de mishandelaars van de roomsgezinde burgers, waardoor zij het volk het idee hadden gegeven dat deze vorm van verzet acceptabel was.¹⁴¹

Uit hoofde van zijn functie is het geenszins verwonderlijk dat Kluit de pachtersoproeren afkeurde en geen goed woord over had voor de deelnemers ervan. In de ogen van deze Brielse belastingpachter wenste dit ‘oproerig rapalje’ of ‘diefagtig geboeffte’ met roofzuchtige klauwen zich enkel ten koste van zijn medeburgers te verrijken.¹⁴² Maar hoe keken andere auteurs tegen de pachtersoproeren en de plundersaars aan? Baserend op gedrukte beschrijvingen van deze plunderingen veroordeelde de Amsterdamse schutterskapitein Bicker Raije eveneens de wijze waarop het ‘canalje’ zich had misdragen. Hij vond het uiterst verwerpelijk hoe deze plundersaars met de fraaiste meubels en andere kostbaarheden waren omgegaan, maar verafschuwde vooral de gruwelijkheden die de deelnemers aan de plunderingen hadden gepleegd in het huis van de directeur van de wijnen. Hier hadden zij de gehele nacht doorgebracht met zuipen en ‘bordeel houden’.¹⁴³

In zijn verslag over de gebeurtenissen in Leiden kon Akerval niet vaak genoeg benadrukken hoe vreselijk ‘dese beestelijke luijtjes’ te werk waren gegaan. Na afloop betreurde hij dan ook de jammerlijke wijze waarop de geplunderde huizen door ‘het gemeen’

¹³⁹ Ibidem, 308-310.

¹⁴⁰ Braatbard, *De zeven provinciën*, 39.

¹⁴¹ Van Mieris, Verhaal, Aanmerkingen op pag. 20.

¹⁴² Kluit, *Historische Jaerboeken der stad Briel*, deel 1, 1e stuk, 309-310, 343-347.

¹⁴³ Bicker Raije, Notitie, 142-143.

gehavend waren.¹⁴⁴ Deze blijk van afkeuring betekende overigens niet dat Akerval sympathie had voor de pachters. Ter afsluiting van zijn verhaal over de pachtersoproeren oordeelde hij namelijk ‘(...) dat de eene goddeloose den andere godlosen hebben uijtgeroeijt.’¹⁴⁵ Hij hoopte dat men in de toekomst nimmer met dergelijke binnenlandse vijanden als de pachters geconfronteerd zou worden.

Ondanks de afkeurende houding tegenover de deelnemers aan de pachtersoproeren bestond er bij enkele auteurs ook ruimte voor bewondering over hun gedrag. De auteur Van Mieris uit Leiden, die zich in het algemeen zeer negatief uitliet over de plunderende menigte,¹⁴⁶ hoorde van predikant Stresoo dat de plundersaars bij het huis van zijn overbuurman, de pachter Blijswijk, als volgt werden vermaand: ‘Voorzigtig jongens, schent de buurhuizen niet, en laat geen schaade geschieden aan het huis van den domine die hier over woont.’¹⁴⁷ Van Mieris verwonderde zich over dit ‘(...) zeldzaam gedrag voor eene woedende menigte’, temeer omdat zij na afloop van de plunderingen de dominee schadevergoeding aanbood voor de ramen die ondanks de waarschuwing gesneuveld waren.¹⁴⁸

In zijn Jiddische kroniek betoogde de Amsterdammer Braatbard dat dit gedrag voor ‘het opstandige volk’ niet uitzonderlijk was. Volgens hem zwoeren de oproerlingen in Haarlem en op andere plaatsen in Holland elkaar voorafgaand aan de plunderingen een eed van trouw tot het moment dat alles afgelopen en geregeld was. In Amsterdam spraken de plundersaars af niets uit de huizen te onvreemden en besloten zij uit hun midden een rechtbank te formeren om overtreders van deze afspraak te straffen. Niet alleen met het afleggen van deze eden van trouw en het handhaven van een strenge tucht onder elkaar trachtten de plundersaars hun acties in goede banen te leiden. Zij bleken ook over een goede organisatie met een duidelijke taakverdeling te beschikken. Zo werden enkele lieden naar de mening van Braatbard tot ‘kapitein’ of ‘burgemeester’ aangesteld om toezicht te houden en na te gaan op welke plekken al geplunderd was.¹⁴⁹

Terecht betoogde historicus D.J. Noordam in zijn artikel over de pachtersoproeren in Leiden dat deze plunderingen geen ondoordachte acties waren maar juist een opvallend systematisch en ordelijk karakter bezaten.¹⁵⁰ Gezien de organisatie maar ook de omvang van

¹⁴⁴ Akerval 14 (1917) 100, 105, 113, 123-124.

¹⁴⁵ Akerval 15 (1918) 50.

¹⁴⁶ Van Mieris sprak over de plundersaars in termen van ‘eene bende van dat gespuis’, ‘woedende grauw’, ‘muitziek volk’, ‘raazende menigte’, ‘een hoop Bachanten’ en ‘toomellooze volk’ dat de burens van de pachters veel schrik aanjoeg (Van Mieris, Verhaal, 21-24).

¹⁴⁷ Van Mieris, Verhaal, 24.

¹⁴⁸ Ibidem, 24-25.

¹⁴⁹ Braatbard, *De zeven provinciën*, 44, 49-50. Vgl. Dekker, *Holland in beroering*, 76-79, 82-85, 87, 92, 94.

¹⁵⁰ D.J. Noordam, ‘Het Leidse pachtersoproer van 1748’, *Leids Jaarboekje* 72 (1980) 87-98, aldaar 95.

2. De escalatie van het stedelijk conflict

deze plunderingen kunnen wij stellen dat met de pachtersoproeren een nieuwe fase in het stedelijk verzet tegen de overheid aanbrak. Op 25 juni vernam De Boer het gerucht dat de oproermakers in Amsterdam een lijst bijhielden van 130 tot 140 personen bij wie ‘het grauw’ van plan was te plunderen. Hierop stonden enkel de namen van pachters, directeurs van de wijnen en hun bedienden.¹⁵¹ De lijst zou een belangrijk bewijs zijn dat er nu, in vergelijking met de incidentele aanvallen tegen rooms-katholieken in september 1747, op grote schaal structureel geweld werd uitgeoefend. Tegelijkertijd bevestigt het vermeende bestaan van zo’n lijst opnieuw dat de relschoppers systematisch te werk gingen. De leiders wilden hiermee voorkomen dat onschuldige burgers slachtoffer werden van deze plunderingen. Het georganiseerde karakter van deze beweging was volgens Braatbard een belangrijke reden waarom deze protesten zo omvangrijk konden zijn. Voor Haarlem betoogde de Amsterdamse chroniqueur dat het rumoer in de stad zo groot was, juist omdat de relschoppers elkaar zeer trouw waren en hun gezworen eed naleefden.¹⁵²

Hoewel het oproerig volk de huizen van pachters en hun bedienden plunderde, kunnen wij op grond van deze aanval op de private ruimte niet over de pachtersoproeren spreken als een burgerlijk conflict. Het ordelijke en georganiseerde verloop van de plunderingen relateert namelijk de gedachte dat de pachtersoproeren conflicten waren tussen niet-bestuurders. In zijn artikel lichtte Noordam dit duidelijk toe. Hij betoogde dat het geweld zich bijna uitsluitend richtte tegen het systeem van de verpachting. De bevolking uitte haar woede niet tegen de personen maar tegen het bezit van de pachters en hun bedienden die van het gehate pachtstelsel geprofiteerd hadden.¹⁵³ Kortom, de pachters waren niet omwille van hun persoon gehaat, maar zij werden door het volk voornamelijk benijd vanwege de functie die zij uitoefenden en de handelingen die zij verrichtten.

Dit idee zien wij bevestigd in de zakelijke manier waarop de dagboeschrijvers over de pachters schreven. In het algemeen beschouwden de auteurs hen niet als medeburgers, maar duiden zij deze slachtoffers van de pachtersoproeren aan met hun beroep. Voor hen vielen deze burgers samen met de functie die zij uitoefenden.¹⁵⁴ Een uitzondering hierop vormde de Brielse belastingpachter Kluit die een enkele keer over zijn ‘collega’s’ sprak in termen van medeburgers of fatsoenlijke burgers die door de bevolking zeer gehaat waren.¹⁵⁵ Daarnaast verhaalde de Amsterdamse chroniqueur Braatbard over een incident waarbij twee pachters uit

¹⁵¹ De Boer, *Chronologische Historie*, 69.

¹⁵² Braatbard, *De zeven provinciën*, 44, 56.

¹⁵³ Noordam, ‘Het Leidse pachtersoproer’, 95.

¹⁵⁴ Zie bijvoorbeeld: Akerval 14 (1917) passim; Van Mieris, *Verhaal*, 19-24; De Boer, *Chronologische Historie*, 67-70.

¹⁵⁵ Kluit, *Historische Jaerboeken der stad Briel*, deel 1, 1e stuk, 309-310, 346.

de Jodenbreestraat en een houthandelaar door de Joden als bevolkingsgroep beschermd werden tegen het plunderende volk. De auteur identificeerde zich niet zozeer met de Joodse pachters als wel met de Joden die in volle uitrusting klaarstonden om de plunderaars te dwingen onverrichter zake terug te keren.¹⁵⁶ Uit zijn verdere verhaal blijkt dat de pachters voor hem slechts pionnen waren in het conflict dat eigenlijk een confrontatie was tussen het opstandige volk en de weinig gezagsgetrouwe schutters. Met zijn benadering verduidelijkt Braatbard nogmaals dat de pachtersoproeren niet zozeer een conflict tussen burgers waren maar meer een tussen de bevolking en het gezag.¹⁵⁷

De oplossing voor dit stedelijk oproer diende volgens de auteurs vanuit de overheid te komen. Over de ondernomen pogingen tot bestrijding van de onlusten was de Brielse belastingpachter Kluit zeer duidelijk. De strategieën die de Staten van Holland in overleg met de stadhouder bedacht hadden, hadden het oproerig volk nog niet tot rede gebracht. Integendeel. Volgens de belastingpachter scheen de onrust de macht van de hoge overheden te boven te gaan. Gelet op de bestaande problemen hadden de gezagsdragers nu weinig andere mogelijkheden dan de bevolking enigszins in haar eisen tegemoet te komen.¹⁵⁸ Het afschaffen van de pachten was daarin het laatste middel om het land van de ondergang te redden. Braatbard onderschreef deze gedachte in zijn Jiddische kroniek. Als gevolg van de vele samenscholingen binnen de steden hadden de lokale overheden geen andere keus dan de pachten af te schaffen. Zo betoogde hij voor Amsterdam dat de situatie geëscaleerd zou zijn, wanneer het stadsbestuur daartoe op 28 juni niet was overgegaan.¹⁵⁹

In navolging van Haarlem had het stadsbestuur van Leiden al op 21 juni de verpachte gemene landsmiddelen opgeschort. Tot nader besluit van en na beraad met de stadhouder zouden de pachten afgeschaft blijven.¹⁶⁰ Van Mieris meende dat hiermee ‘het treurspel der pachters’ in zijn stad beëindigd was.¹⁶¹ Toch constateerde hij onder enige ervaren lieden ook verwondering over dit handelen van het stadsbestuur. Waarom had de overheid zolang gewacht met het opschorten van de pachten? Volgens deze lieden was het stadsbestuur slechts door geweld of door toegevendheid in staat het oproer te stillen. De eerste optie was niet bijtijds in werking gesteld, waardoor alleen de tweede mogelijkheid overbleef. Tot voordeel van het gemene land had het stadsbestuur deze weg al moeten inslaan, voordat de eerste

¹⁵⁶ Braatbard, *De zeven provinciën*, 51.

¹⁵⁷ Ibidem, 45-53.

¹⁵⁸ Kluit, *Historische Jaerboeken der stad Briel*, deel 1, 1e stuk, 348-349.

¹⁵⁹ Braatbard, *De zeven provinciën*, 40, 55.

¹⁶⁰ Van Mieris, *Verhaal, Bewijs no. 16: Publicatie van het gerecht van de stad Leiden van 21 juni 1748* [bijlage].

¹⁶¹ Ibidem, 25.

2. De escalatie van het stedelijk conflict

pachtershuizen vernield waren. Naar de redenering van deze lieden waren pachters namelijk dienaars van de Gecommitteerde Raden en dus van het gewest. De schade die de pachters in dienst van het land geleden hadden, moest dientengevolge ook door de Staten vergoed worden. In zijn verslag onthield Van Mieris zich van commentaar, maar in zijn aanmerkingen erkende hij het gevaar van het langdurig ontbreken van overeenstemming tussen regeerders en hun onderdanen. Het verleden had namelijk uitgewezen dat staten die intern zeer verdeeld waren geweest, uiteindelijk te gronde gingen. Hiermee benadrukte Van Mieris het belang van eendracht binnen de samenleving.¹⁶²

Toch had het stadsbestuur al drie dagen eerder geprobeerd de onrust binnen Leiden te sussen. In een plakkaat van 18 juni veroordeelde de lokale overheid de samenscholingen en de gewelddadigheden binnen de stad. Zij beschouwde deze activiteiten als oproerige ondernemingen die de gemene rust verstoorden en uiteindelijk tot de totale vernietiging van de stad en de welmenende gemeente zouden leiden. Er werd een samenscholingsverbod uitgevaardigd. Daarnaast werd eenieder vermaand geen andere ingezetene te beledigen, af te persen of op een andere manier kwaad te doen.¹⁶³ Het plakkaat had niet het gewenste resultaat. Volgens Van Mieris klonk deze ‘bedreiging’ van de lokale overheid de bevolking namelijk zeer vreemd in de oren, ‘weetende wat ze gedaan hadden en nog voorgenomen hadden te doen; naamenlijk het bedrijf omtrent de pachters ’t gene naauwlijks ten halve volspeeld was.’¹⁶⁴ Ook Akerval betoogde achteraf dat deze publicatie een averechtse werking had, omdat het gemeen daarna nog heviger in actie kwam. Vanaf dat moment werden naast pachters ook kooplieden bedreigd die op levensmiddelen belasting hieven.¹⁶⁵

Ter handhaving van de publieke orde gaven de stadsregeerders in dit plakkaat ook opdracht aan de schutterij om de onlusten te bezweren.¹⁶⁶ Akerval betoogde dat de overheid er alle vertrouwen in had dat de burgercompagnieën hun eed zouden nakomen om de stad voor onheil te behoeden.¹⁶⁷ Gedurende deze pachtersoproeren werden lokale overheden in verschillende Hollandse steden echter geconfronteerd met het probleem dat veel schutters niet genegen waren de pachters te beschermen. Het wegvallen van de burgerwacht als

¹⁶² Ibidem, 25-26 en Aanmerkingen op pag. 26.

¹⁶³ Ibidem, Bewijs no. 15: Publicatie van het gerecht van de stad Leiden van 18 juni 1748 [bijlage]; Akerval 14 (1917), 108-109.

¹⁶⁴ Van Mieris, Verhaal, 22.

¹⁶⁵ Akerval 14 (1917) 108-111. Zie ook: Noordam, ‘Leidse pachtersoproer’, 90.

¹⁶⁶ Van Mieris, Verhaal, Bewijs no. 15: Publicatie van het gerecht van de stad Leiden van 18 juni 1748 [bijlage].

¹⁶⁷ Akerval 14 (1917) 109.

betrouwbaar machtsinstrument was een belangrijke reden waarom de stadsbesturen in Haarlem en Leiden al snel overgingen tot het inwilligen van de eisen van de oproerlingen.¹⁶⁸

Het verzet van de afvallige schutters in Leiden ging volgens Van Mieris zelfs zover dat zij het gemeen in bescherming namen. Bovendien waren zij bereid de wapenen op te nemen tegen burgercompagnieën die wel het vuur op het opstandige volk zouden openen.¹⁶⁹ De houding van deze schutters impliceert dat zij de plundersaars eerder dan de pachters tot hun medeburgers rekenden. Vandaar dat de pachtersoproeren een cruciaal moment vormden in het escaleren van de heersende conflictsituatie. Schutters werden namelijk voor het dilemma geplaatst of zij wel of niet tegen hun medeburgers wilden optreden. En in die keuze kunnen wij het begin van het latere burgerlijk conflict ontwaren waarin burgers, naast hun verzet tegen de overheid, ook tegenover elkaar kwamen te staan.

In tegenstelling tot hun collega's in Haarlem en Leiden konden de Amsterdamse regenten in deze tijd een hardere politiek voeren, omdat zij niet volledig verstoken waren van de hulp van de burgerwacht. Dit betekende dat zij zich langer tegen de eis konden verzetten om het pachtsysteem op te schorten voordat er een alternatief voorhanden was. Maar uiteindelijk werden zij door de hoge overheden overstemd. Op 25 juni stelde de stadhouder aan de Staten van Holland voor de pachten per direct af te schaffen. De Amsterdamse gedeputeerden waren verontwaardigd over deze plotselinge ommezwaai van de prins. Bovendien werd hen iedere mogelijkheid tot verzet hiertegen ontnomen, omdat de propositie nog dezelfde dag gepubliceerd werd.¹⁷⁰

Historicus J.A.F. de Jongste betoogde dat de kringen rondom de stadhouder tot dit besluit waren gekomen, omdat zij zich realiseerden dat de onrust binnen Holland alleen maar zou toenemen wanneer de eis van de opstandelingen niet werd ingewilligd.¹⁷¹ Een dag na de propositie van de stadhouder gingen de Staten van Holland akkoord met het afschaffen van het pachtsysteem, maar getuige hun ordonnantie van 26 juni gebeurde dit geenszins van harte. De Staten betreunden dat hun eerdere waarschuwing weinig indruk had gemaakt en dat die publicatie van 19 juni de burgers en ingezetenen er niet van had weerhouden zich tegen de pachten te keren alvorens er een nieuw belastingsysteem was bedacht.¹⁷²

In hun verordening van 19 juni hadden de Staten zich namelijk al kritisch uitgelaten over de wijze waarop de plundersaars hun zaak tot dusver bepleit hadden. Zij vonden het

¹⁶⁸ De Jongste, 'Restoration', 32-59, 44-45; De Jongste, *Onrust aan het Spaarne*, 182-183; Prak, 'Burgers in beweging', 374-376.

¹⁶⁹ Van Mieris, *Verhaal*, 23.

¹⁷⁰ De Jongste, 'Republiek onder het erfstadhouderschap', 81-82; Geyl, *Revolutiedagen*, 36-37.

¹⁷¹ De Jongste 'Restoration', 45.

¹⁷² *Ned. jaerb.* II (1748) 467-469.

2. De escalatie van het stedelijk conflict

uiterst onbehoorlijk dat zonder toestemming van de overheid gepoogd was de verpachte gemene landsmiddelen te vernietigen. In plaats van te plunderen hadden de burgers zich als geschikte en gehoorzame ingezetenen moeten gedragen door ‘(...) de redenen van bezwaer, die zij vermenen over de continuatie van den ophef van de voorsz. middelen te hebben, en waarom de afschaffing van dezelve middelen dienstig zijn zoude, op eene betamelijke en respectieuse wijze, gelijk het behoord hadde, (...)’ bij rekest aan de stadhouder of de Gecommitteerde Raden in te dienen.¹⁷³ Zodoende had onderzocht kunnen worden in hoeverre de aangedragen redenen gegrond waren en welk bekwaam middel ter vervanging van de verpachte gemene landsmiddelen ingesteld kon worden. Met de huidige oproeren hadden de ingezetenen volgens de Staten enkel verwarring in ’s lands financiën veroorzaakt waarvan iedere ingezetene, zeker in deze benarde tijden, de schadelijke gevolgen zou ondervinden.¹⁷⁴

Gezien hun reactie op de pachtersoproeren hadden de Staten van Holland meer moeite met de wijze van protest dan met de gestelde eis. Zij stonden niet onwelwillend tegenover de afschaffing van de pachten, maar achtten het voor ’s lands financiën van belang dat het oude systeem niet werd opgeheven voordat een andere belastingstelsel was uitgedacht en in werking was gesteld. Deze gedachte blijkt ook uit de toezegging die de Staten in deze publicatie van 19 juni aan de ingezetenen deden. Burgers mochten aan hun rekest, met bezwaren over het pachtsysteem, voorstellen van ‘andere equivalente middelen’ toevoegen die tot vervanging van de verpachte gemene landsmiddelen konden dienen. De Staten erkenden hiermee niet alleen op expliciete wijze het gewoonterecht van burgers om door middel van petitie invloed uit te oefenen op het bestuur, maar spoorden ingezetenen ook aan actief deel te nemen aan de politieke zaak.¹⁷⁵ Dit verzoek tot nadenken over een nieuw belastingstelsel impliceert dat de Staten niet gekant waren tegen actieve politieke betrokkenheid van burgers, mits dit op de gebruikelijke manier, via rekest, plaatsvond.

Volgens Maarten Prak werden burgers in de vroegmoderne tijd geregeld betrokken bij de introductie van nieuwe heffingen. Het was voor de overheid een manier om een goed ontwikkelde, financiële moraal bij de burgers te creëren. Gezien de hoge belastingdruk in de Republiek was het ook belangrijk dat de instelling bij burgers om belasting op te brengen positief bevorderd werd.¹⁷⁶ Uit het dagboek van De Boer blijkt dat de burgers in Amsterdam wel degelijk op het voorstel van de Staten waren ingegaan en hadden nagedacht over een

¹⁷³ Ibidem, 459.

¹⁷⁴ Ibidem, 459-461.

¹⁷⁵ Ibidem, 460; Van Nierop, ‘Popular participation’, 284-285.

¹⁷⁶ Maarten Prak, ‘De Nederlandse ‘stadsrepublieken’. Gilden, schutterijen en andere vormen van burgerlijke invloed’, in: Leo Lucassen en Wim Willems eds., *Waarom mensen in de stad willen wonen 1200-2010* (Amsterdam 2009) 59-78, aldaar 73.

alternatief voor de verpachtingen. Op 4 juli zag de auteur vele voorstellen te koop hangen bij de boekverkopers. Volgens hem hadden de opstellers van deze plannen en projecten tot doel het land enerzijds over meer geld te laten beschikken en de gemeente anderzijds in haar lasten te ontzien. De Boer liet zich kritisch uit over deze ideeën die naar zijn mening om te lachen of te huilen waren. Ter bescherming van zijn lezer koos hij ervoor geen van de voorstellen in zijn dagboek op te nemen.¹⁷⁷

In een discussie met een van zijn burens bleek De Boer wel bereid een alternatief belastingsysteem te bedenken. Op grond van de uitkomst van dit voorstel concludeerde zijn buurman dat men de pachten beter had kunnen handhaven. De Boer beaamde dit. Volgens de Amsterdamse kantoorklerk was de bevolking wel bereid aan het land bij te dragen, maar wilde zij niet langer de pachters betalen. Als oplossing voor dit probleem stelde hij voor dat de Staten direct na het afschaffen van de pachten ontvangers van de gemene middelen zouden aanstellen en de rest bij het oude zouden laten. Na dit korte betoog besloot De Boer hier verder over te zwijgen, omdat hij als rooms-katholiek geen politieke inspraak had.¹⁷⁸ Toch is het opvallend dat zijn idee geheel overeenkwam met de keuze die de Staten een jaar later maakten. Op 22 juli 1749 lieten de laatsten namelijk weten dat de oude heffingen op 1 januari 1750 heringevoerd zouden worden. De imposten zouden voortaan ingevorderd worden door ambtenaren in dienst van de overheid.¹⁷⁹

In 1750 keerden de Staten van Holland terug naar het systeem van de indirecte belastingen, omdat het alternatief niet aan de verwachtingen van de bevolking voldeed. Maar waren de overheden er volgens de dagboekschrijvers wel in geslaagd om in 1748 de rust te herstellen door het pachtstelsel af te schaffen? Na de publicatie van het plakkaat concludeerde Kluit dat de woedende menigten binnen Holland enigszins tot bedaren waren gekomen. De voornaamste ‘roervinken’ in Amsterdam, ‘s-Gravenhage, Leiden en elders waren bij de kop gevat en aan de galg gehangen, wat volgens Kluit hun welverdiende loon was. Vanaf dit moment liet Kluit zich voor het eerst uit over de situatie in zijn stad. Met trots deelde hij mee dat de burgers zich de gehele periode rustig hadden gehouden. De plunderzucht had hier geen navolging gehad. Wel merkte hij daarbij op dat er ook in Brielle ‘eenvoudige’ lieden ervan overtuigd waren geraakt dat zij met de afschaffing van de pachten in het vervolg bevrijd zouden zijn van allerlei lasten. Daarnaast waren er ook mensen die dachten dat hun lasten verlicht zouden worden met de invoering van hoofdgeld. Kluit

¹⁷⁷ De Boer, *Chronologische Historie*, 79.

¹⁷⁸ *Ibidem*, 79-80.

¹⁷⁹ Heringa, ‘Van zelfstandig collecteur tot ambtenaar’, 84.

2. De escalatie van het stedelijk conflict

oordeelde dat bij de heffing van deze directe vorm van belasting de burgers hier uiteindelijk zelf de nadelen van zouden ondervinden.¹⁸⁰

In Amsterdam merkte De Boer dat er op de dag van de bekendmaking geen plunderingen meer hadden plaatsgevonden. Wel heerste er onder de bevolking grote verslagenheid over hetgeen gepasseerd was. Bovendien bezat niemand de zekerheid dat ‘het grauw’ zijn acties tot de pachtershuizen zou beperken. De Amsterdammers waren bevreesd dat met de afschaffing van de pachten ook de huizen van stadsregeerders of andere burgers geplunderd zouden worden.¹⁸¹ Ook Braatbard was zich bewust van de vrees onder de ingezetenen voor de plunderaars.¹⁸² Afgezien van de angstige gevoelens betoogde Van Mieris dat de rust binnen Leiden door de afschaffing van de pachten niet hersteld was. Weliswaar was het plakkaat van de Staten van Holland met enthousiasme ontvangen, maar dit had de onvrede over de overheid niet weggenomen. Buiten de stadspoorten maakten burgers op 26 juni onderling hun bezwaren kenbaar en stelden zij een programma van eisen op dat een eind moest maken aan allerlei misbruiken.¹⁸³ De problemen waren met de afschaffing van het pachtsysteem dus geenszins opgelost.

Amsterdamse Doelisten en Leidse sprekers

De pachtersoproeren hadden de overheid in haar macht aangetast. Niet de beslissing tot afschaffing van het pachtsysteem maar de besluitvorming van de Staten van Holland toont de radeloosheid en de onmacht van het gezag in deze dagen. De Staten waren wel bereid het pachtsysteem op te heffen, mits er een geschikt alternatief beschikbaar was. De toenemende onrust in de steden en het advies van de stadhouder dwongen hen, nog voor een vervangend belastingsysteem was uitgedacht, de pachten af te schaffen. Bij gebrek aan voldoende pressiemiddelen waren de stadsbesturen niet in staat aan de voorwaarde van de Staten te voldoen door de bevolking ervan te weerhouden zich tegen de pachten te keren.

De schutterij bleek met haar besluit of zij wel of niet tegen de plunderende menigte wilde optreden, het antwoord van het stadsbestuur op deze stedelijke oproeren te bepalen. Bij weigering beroofde zij het stadsbestuur namelijk van een betrouwbaar machtsmiddel om zijn gezag uit te oefenen en de onrust neer te slaan. In die benarde situatie had de overheid geen andere keus dan (gedeeltelijk) aan de eisen van de oproerlingen te voldoen. Toch begonnen de schutters pas gedurende de zomer en het najaar van 1748 op politiek gebied een actieve rol te

¹⁸⁰ Kluit, *Historische Jaerboeken der stad Briel*, deel 1, 1e stuk, 359-362.

¹⁸¹ De Boer, *Chronologische Historie*, 72.

¹⁸² Braatbard, *De zeven provinciën*, 54-55.

¹⁸³ Van Mieris, *Verhaal*, 29-30.

spelen. De burgerwacht vormde het organisatorisch kader waarbinnen de verzetsacties tegen de stedelijke overheid plaatsvonden. Net als in eerdere politieke crises functioneerde de schutterij als gewapende arm van de stedelijke middenklasse om invloed uit te oefenen op de overheid. Zij was de drager van de burgerlijke eisen.¹⁸⁴ Daarom dienen wij in deze paragraaf ‘burgers’ in de smalle betekenis van het begrip op te vatten als schutters.

De lokale overheid verloor in de loop van 1748 langzamerhand haar grip op de situatie. De voortdurende aanvallen door het steeds beter georganiseerde protest van de burgers verzwakten immers haar machtspositie. Toch hield het stedelijk verzet tegen de regering niet lang stand. In 1936 betoogde historicus P. Geyl vanuit het moderne concept van democratie dat de burgerbewegingen gedurende de zomer en het najaar van 1748 zeer verbrokkeld waren, omdat de burgers uit verschillende steden er niet in slaagden zich op bovenlokaal en zelfs nationaal niveau te organiseren. Volgens Geyl konden de regenten nu gemakkelijk het verzet neerslaan, zodra zij de steun van de stadhouder ontvingen.¹⁸⁵ Maar een analyse van de dagboeken laat zien dat de stedelijke oproeren in die tijd niet standhielden, omdat de burgerbewegingen in Amsterdam en Leiden intern zeer verdeeld raakten. Allereerst zagen de leiders de politieke meerwaarde niet in van het naast elkaar bestaan van verschillende opvattingen. Daarnaast ontstond er verwarring tussen de gedeputeerden en de aanhangers over welke variant van representatie binnen de beweging werd gehanteerd.

In crisistijd organiseerden ontevreden burgers over het algemeen hun verzet door gebruik te maken van organisatievormen uit het stadsleven zelf, omdat deze een bestaande structuur boden waarin de onvrede gekanaliseerd kon worden.¹⁸⁶ De schutterij ontleende haar opbouw in compagnieën of vendels aan de wijkindeling van de stad. Een gebied dat uit verschillende wijken bestond, viel onder het gezag van een vendel. Deze organisatiestructuur en de beschikbaarheid van eigen loopplaatsen, wachthuizen en doelengebouwen maakten het voor de ontevreden burgers makkelijk zich te mobiliseren en de klachten van burgers te inventariseren.¹⁸⁷ Het is precies de wijze waarop de samenstellers van het pamflet *Naasporing van de beswaarnissen*, dat volgens Maarten Prak het startpunt vormde voor de burgeracties in Leiden, te werk gingen.¹⁸⁸

Het pamflet omvatte een voorlopig politiek programma waarin de samenstellers onder ander meer inspraak in de samenstelling van de krijgsraad van de schutterij en meer controle

¹⁸⁴ Van Nierop, ‘Popular participation’, 282-283.

¹⁸⁵ Geyl, *Revolutiedagen*, 157-160.

¹⁸⁶ Prak, *Gouden eeuw*, 206.

¹⁸⁷ Knevel, *Burgers in het geweer*, 337-338.

¹⁸⁸ Prak, ‘Burgers in beweging’, 377.

2. De escalatie van het stedelijk conflict

op en openheid van het beheer van de stadsfinanciën wensten. Aan de bijlage van het pamflet voegden de auteurs een voorstel toe voor de oprichting van een actiecomité om hun programma van eisen tot uitvoer te kunnen brengen. Hiervoor deden zij een beroep op de organisatiestructuur van de schutterij. In iedere schutterswijk diende er een vergadering georganiseerd te worden. Tijdens deze bijeenkomsten konden gewone schutters hun vertegenwoordigers kiezen. Op hun beurt dienden deze 64 ‘sprekers’ of gedeputeerden de klachten van de Leidse burgerij te formuleren en aan de regering te presenteren. Op deze wijze hoopten de initiatiefnemers niet alleen draagvlak onder de gehele burgerij te creëren, maar zij wensten hiermee ook de steun voor het programma zichtbaar te maken.¹⁸⁹

De 64 gecommiteerden kwamen op 12 september 1748 voor het eerst in de Leidse Doelen bijeen en overhandigden een week later hun rekest met achttien artikelen aan het stadsbestuur.¹⁹⁰ Het protest in Leiden kreeg daarmee een georganiseerd karakter, maar op dat moment was de Amsterdamse burgerbeweging al over haar hoogtepunt heen. Volgens historicus De Jongste kon de fase van het opstellen van het verzoekschrift in Leiden dan ook niet los gezien worden van de gebeurtenissen in Amsterdam.¹⁹¹ In reactie op het overheidsbesluit van 3 juli 1748 om de eisen inzake de overdracht van de posterijen en de begeving van de stadsambten aan de stadhouder niet in te willigen, hadden Amsterdammers al in juli besloten hun klachten op papier te stellen. In dit ‘concept’ eisten de auteurs in elf artikelen onder meer een vrije krijgsraad en de verkiezing van de burgemeesters, de vroedschappen en de bewindhebbers van de VOC en WIC door de burgerij.¹⁹²

Voor het stadhouderlijk hof gingen de elf artikelen veel te ver. Er werd een beroep gedaan op de Rotterdammer Laurens van der Meer die zich tijdens de onlusten in 1747 herhaaldelijk als trouw dienaar had bewezen. Hij diende zijn Amsterdamse contacten aan te wenden om de burgerbeweging in haar eisen te matigen. Zijn interventie resulteerde in een ‘milder’ eisenpakket.¹⁹³ In drie artikelen werd verzocht tot overdracht van de posterijen aan de stadhouder, beëindiging van de misstanden bij de ambtenbegeving, herstel van de oude

¹⁸⁹ Ibidem, 377-380; P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad. III: Eene Hollandsche stad onder de Republiek* ('s-Gravenhage 1916) 157 <<https://archive.org/details/geschiedeniseene03blok>> (Laatst geraadpleegd op 14 februari 2016).

¹⁹⁰ Prak, ‘Burgers in beweging’, 380, 382-385.

¹⁹¹ J.A.F. de Jongste, ‘Dageraad der democratie? De politieke dimensie van de burgerlijke oproerigheid tijdens stadhouder Willem IV (1747-1751)’, *Groniek. Onafhankelijk Gronings historisch studentenblad* 27 (afl. 124) (1994) 45-57, aldaar 52.

¹⁹² De Jongste, ‘Dageraad’, 52; Slothouwer, *Bijdrage tot de geschiedenis der Doelisten*, 21-25; Geyl, *Revolutiedagen*, 46; F.J.L. Krämer, ‘Bijdrage tot de geschiedenis der omwenteling in 1747 en 1748 te Rotterdam en te Amsterdam’, *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 23 (1902) 377-465, aldaar 378.

¹⁹³ Krämer, ‘Bijdrage tot de geschiedenis der omwenteling’, 391-392, 395-396; De Voogd, *Doelistenbeweging*, 1-2; De Jongste, ‘Republiek onder het erfstadhouderschap’, 82.

voorrechten van gilden en verkiezing van de krijgsraad uit de burgerij. Op de dag waarop de burgers de Doelen ingenomen hadden, besloot Van der Meer zijn ‘gematigde rekest’ naast het ‘radicale concept’ ter ondertekening aan te bieden. Hierdoor raakten de zogeheten Doelisten, verwijzend naar de Doelen waar de burgers na de bezetting van 9 augustus bijeenkwamen, in twee groepen verdeeld: de gematigden en de radicalen.¹⁹⁴

Vertellend over de manier waarop de ondertekening van het rekest in Leiden verliep, betoogde Akerval dat veel burgers de artikelen in dat rekest niet wilden onderschrijven. In reactie daarop lieten de gedeputeerden uit hun naam vragen of uit iedere wijk iemand bereid was langs de deuren te gaan om de burgers (lees: familieleden, vrienden, burens) dringend te verzoeken het rekest in het huis van hun spreker te gaan tekenen. Uiteindelijk besloten velen met tegenzin het verzoekschrift alsnog te onderschrijven, omdat zij bij weigering het gevaar liepen uit hun huis geslagen te worden. Volgens Akerval werden de onenigheden in de stad steeds heviger. Toch bleven bepaalde burgers alle achttien artikelen resoluut afwijzen. Zij hadden aan elkaar beloofd onder geen beding overstag te gaan.¹⁹⁵

Na de overzending van het rekest aan de Staten van Holland vond Akerval het noodzakelijk de verschillen tussen de Leidse burgers aangaande de achttien artikelen inzichtelijk te maken. Per artikel gaf hij aan of de protestantse, lutherse en roomsgezinde burgers bereid waren de gestelde eisen te onderschrijven en wat hun eventuele bezwaren daartegen waren. Zo wilden vooral de lutheranen en de rooms-katholieken hun handen niet branden aan het tweede artikel over de aanstelling van Voetiaanse predikanten, protesteerden lutheranen tegen de eis dat alleen burgers van het ware gereformeerde geloof een politiek ambt konden krijgen en weigerden gereformeerden en lutheranen het veertiende artikel te tekenen waarin de Rooms-Katholieke Kerk werd vrijgesteld van haar betalingsplicht voor de armenzorg. Akerval verklaarde niet waarom hij de verschillen tussen burgers over het rekest van de Leidse sprekers naar religieuze confessie uiteenzette, maar blijkbaar was religie voor hem een belangrijke indicator van de verschillen in opvatting over politieke kwesties.¹⁹⁶

Toch speelde zijn eigen religieuze overtuiging voor het bepalen van zijn positie in het conflict geen rol. Zijn kritiek richtte zich vooral op het baatzuchtige handelen van de tien oppersprekers die als woordvoerders van de beweging uit de 64 gedelegeerden waren

¹⁹⁴ Maarten Hell, ‘Revolte, rust en revolutie 1747-1795’, in: Willem Frijhoff en Maarten Prak eds., *Geschiedenis van Amsterdam*. II-b: *Zelfbewuste stadstaat 1650-1813* (Amsterdam 2005) 309-375, aldaar 331; Geyl, *Revolutiedagen*, 48-52; Israel, *Republiek*, 1183.

¹⁹⁵ Akerval 16 (1919) 7. Vgl. Van Mieris, *Verhaal*, 31.

¹⁹⁶ Akerval 16 (1919) 7-11.

2. De escalatie van het stedelijk conflict

gekozen.¹⁹⁷ Alleen bij Braatbard werd zijn afkeer tegen de Doelisten in Amsterdam bepaald door de belangen van de eigen bevolkingsgroep. L. Fuks, de bewerker van de Jiddische kroniek, betoogde dat Braatbard in de eisen van de Doelistenbeweging vooral een streven naar de inperking van de handelsvrijheid van Joden zag. Bij de gewenste openbare verkoop van de stadsambten waren Joden per definitie uitgesloten, omdat zij als tweederangs burgers niets mochten kopen. Daarnaast mochten zij bij de invoering van de oude gilderechten niet langer van de inkomsten uit hun handwerk genieten, omdat zij het vereiste grote poorterschap niet bezaten. Niet zonder reden noemde hij Daniël Raap, een van de Doelistenleiders, in zijn dagboek consequent ‘booswicht Haman de Raap’, verwijzend naar het Bijbelse personage Haman dat bekend staat als het voorbeeld van een Jodenhater.¹⁹⁸

Ofschoon uit het eerste hoofdstuk bleek dat De Boer zich zeer bewust was van zijn tweederangspositie als roomsgezind burger, ging hij niet in op de eventuele nadelige gevolgen van het ingediende rekest van de Doelisten voor de rooms-katholieken. Net als in zijn pamflet *Pro patria*, als antwoord op de antikatholieke geruchten in 1747, besloot hij als een ‘waar patriot’ op de gebeurtenissen te reageren. Zijn kritiek op de Doelistenbeweging werd dan ook bepaald door zijn ideeën over goed burgerschap. Op 2 juli 1748 deelde hij in zijn dagboek mee dat volgens zijn ‘vaderlandse opinie’ de hedendaagse discoursen tegen de lokale en nationale overheid ingingen tegen de verplichtingen die iedere burger bij eed gezworen had. Tot zijn spijt werd een ‘waaragtig patriot’ die in alle redelijkheid iets wilde betogen, tegenwoordig als kwaadspreker beschouwd, terwijl iemand die de overheid bekritiseerde, voor ‘wel-meenend burger’ werd aangezien. Dit was de omgekeerde wereld. Pas later in het journaal werd duidelijk dat De Boer met deze laatste groep de Doelisten voor ogen had.¹⁹⁹

In zijn aantekeningen oordeelde De Boer een maand later dat de situatie inmiddels zo ver gevorderd was dat niemand iets durfde te zeggen, tenzij degene ervan verzekerd was dat niemand in de buurt was ‘(...) dewelke andere gevoelens hadden; dan hij.’²⁰⁰ Zo hoorde men twee dagen na de aanbieding van het gematigde rekest op 9 augustus weinig mensen over dit werk van de Doelisten discussiëren. Volgens De Boer was de reden hiervoor dat de ene burger de andere allerm minst vertrouwde, ‘(...) want daar was genoegzaam, een twee-verdeeling onder de burgerij.’²⁰¹ De Doelisten schroomden overigens niet om alles te zeggen, maar ‘geen redelijk mens’ durfde hun verkondigde leugens en lasteringen ten aanzien van de

¹⁹⁷ Akerval 15 (1918) 73-75; Akerval 17 (1920) 21-22; Akerval 18 (1921-1922) 6. Vgl. Prak, ‘Burgers in beweging’, 384.

¹⁹⁸ Braatbard, *De zeven provinciën*, 69-73, 76, 155 (n. 59 en 61).

¹⁹⁹ De Boer, *Chronologische Historie*, 79.

²⁰⁰ Ibidem, 82.

²⁰¹ Ibidem.

overheid openlijk te weerleggen uit angst in de problemen te komen.²⁰² Vanwege het heersende wantrouwen durfde ook De Boer om diezelfde reden ‘deze aantekeningen [voor dit dagboek], om alle het gelt van de waereld, niet uijt mijne handen willen geven uijt vreze van quaad er over t’ontmoeten.’²⁰³ De tweespalt in de samenleving had tot de nodige vrees onder de bevolking geleid.

Op 26 augustus gaf de Amsterdamse vroedschap goedkeuring aan het gematigde rekest, mits de drie artikelen niet strijdig waren aan de resoluties van de Staten van Holland en de intentie van de stadhouder. De Doelisten waren hierover geenszins tevreden en eisten middels een protestverklaring binnen 24 uur een volledig fiat van het stadsbestuur op hun rekest. Diezelfde avond hoorde De Boer enkele Bijltjes, de Oranjegezinde scheepstimmerlieden van het eiland Kattenburg, de wens uitspreken om de gehele stad wederom te dwingen oranje kokardes te dragen, zodat zichtbaar werd wie voor en tegen de Doelen was.²⁰⁴ Dezelfde strategie was na het herstel van het stadhouderschap in mei 1747 toegepast om vast te stellen wie Fransgezind was. Blijkbaar wilden de Bijltjes grip krijgen op de situatie om zo de zaak te forceren. Volgens De Boer begrepen deze lieden echter niet dat onder dwang iedereen een oranje kokarde op de hoed zou plaatsen, zodat men geen onderscheid tussen de burgers kan zien; ‘(...) en dus lopen wij weêr alle, voor Jan Pottagie [een schertsfiguur] door de stadt.’²⁰⁵

Ondanks de vrees openlijk kritiek te uiten, verschenen er volgens De Boer in deze tijd wel kwaadaardige geruchten over de ‘Doelen gasten’ onder de ‘deftigste burgers’.²⁰⁶ Daarnaast besloten enkele voornamen burgers op 30 augustus een rekest te overhandigen aan de stadhouder die naar verluidt enkele dagen later in Amsterdam zou komen om orde op zaken te stellen. Uit geruchten had De Boer begrepen dat de samenstellers van het rekest de Doelisten daarin fel bekritiseerden, omdat de laatsten uit naam van alle burgers gesproken hadden. In deze aanklacht zien we de eerste tekenen van het probleem van representatie waarmee de burgerbewegingen in Amsterdam en Leiden geconfronteerd werden. Volgens de opstellers wilde het merendeel van de Amsterdamse burgers namelijk niets met het gehele ‘Doele-werk’ van doen hebben. Diezelfde avond werd het verzoekschrift ook ter ondertekening in verschillende koffiehuisen aangeboden.²⁰⁷ Naast het concept en het rekest van de radicale en gematigde Doelisten was dit dus het derde document dat door burgers in Amsterdam onderschreven kon worden.

²⁰² Ibidem, 83.

²⁰³ Ibidem, 82-83.

²⁰⁴ Ibidem, 96-99.

²⁰⁵ Ibidem, 99.

²⁰⁶ Ibidem, 92.

²⁰⁷ Ibidem, 104.

2. De escalatie van het stedelijk conflict

De ondertekening van het rekest was voor de voormannen van de burgerbewegingen een belangrijk middel om verzekerd te zijn van de steun van de gehele burgerij. Zowel in Amsterdam als in Leiden waren de leiders zich namelijk bewust van het belang van eensgezindheid. Op 10 augustus 1748 betoogde De Boer dat een aanspreker van de Doelistenbeweging de mensen uit de wijken aanspoorde om uit haar midden iemand te kiezen die het beste de stad en de burgerij kon dienen ‘om alle hunne gevoelens tot een gevoel te smelten.’ Immers, alleen vijanden van het vaderland hadden baat bij verwarring en onenigheid onder de burgers om de dierbare vrijheid in gevaar te brengen.²⁰⁸ In zijn toespraak op de eerste bijeenkomst van de 64 sprekers op 12 september bediende de Leidse tienman Johannes van Schoonwinkel²⁰⁹ zich van een soortgelijke retoriek. Hij verzocht de toehoorders hun eigen interesses ondergeschikt te maken aan het algemene belang, ‘(...) want eendragt maakt magt, en kan met stantvastigheijdt gepaart, de moeielijkste saake gelukkig ten uijtvoer brengen.’²¹⁰

De leiders van de burgerbewegingen hielden dus vast aan het eenheidsvertoog van de vroegmoderne overheid, maar bij het voorleggen van rekestten ter ondertekening bleek dit eerder hun zwakte dan hun kracht te zijn. Van Mieris betoogde dat het spel van de Leidse tienmannen in de war was geschopt door de verdeeldheid die als gevolg van het tekenen van het opgestelde verzoekschrift was ontstaan. Veel burgers, zoals Akerval eerder betoogde, weigerden namelijk alle artikelen te onderschrijven.²¹¹ Het aanbieden van de rekestten ter ondertekening had tot doel zich van steun van de bevolking te verzekeren, maar het probleem was dat hiermee expliciet naar de mening van de burgers over de eisen en de wijze van verzet werd gevraagd. De voormannen van de bewegingen wisten zich geen raad met het naast elkaar bestaan van verschillende opvattingen. Zij zaten vast in de retoriek van eendracht en zagen de relevantie van verdeeldheid niet. Het streven naar eensgezindheid werd zodoende een dwangmatigheid die uiteindelijk tot tweedracht zou leiden, wat goed te zien was op het moment dat de leiders uit naam van alle burgers besloten te spreken.

Van Mieris was zeer kritisch over de wijze van steunbetuiging. De leiders creëerden volgens hem geen eensgezindheid, maar dwongen de eendracht af door de gehele schutterij met deze schriftelijke ondertekening aan de burgerbeweging te binden. Met hun handtekening keurden de burgers namelijk de acties en het gedrag op de Doelen al bij voorbaat goed en

²⁰⁸ Ibidem, 82.

²⁰⁹ Johannes van Schoonwinkel was ‘vettewarier’, koopman in vette waren, op de Oude Vest bij de Janvossenbrug. Hij vertegenwoordigde in de burgerbeweging het zesde kwartier van het Groene Vendel als spreker en werd later ook verkozen tot tienman. (Akerval 16 (1919) 17, 20-21).

²¹⁰ Akerval 15 (1918) 65-66.

²¹¹ Van Mieris, Verhaal, 31-33.

beloofden zij de opstellers van het rekest op alle momenten te beschermen en te ondersteunen. Van Mieris had weinig vertrouwen in de tienmannen en geloofde dat zij uiteindelijk de gemene zaak voor hun eigen belang zouden aanwenden.²¹² Voor dit doel konden zij profiteren van het gebruik van een bestaande organisatiestructuur. Historicus Prak betoogde dat de schutterij een geschikt vehikel van de burgerbeweging was, omdat de burgers elkaar door exercities en wachtlopen frequent ontmoeten, maar het veelvuldige contact, in de hand gewerkt door de wijkgebonden rekrutering, maakte de groep hechter en versterkte daarmee tegelijkertijd de groepsdruk.²¹³

Aan een van ‘mijne spitsbroederen’ had De Boer in Amsterdam gevraagd of hij de inhoud van de drie artikelen daadwerkelijk begrepen had en of hij bij zijn besluit rekening had gehouden met de gedane schutterseed. Bovendien wilde de kantoorklerk graag weten waarom men uit naam van de gehele compagnie sprak, terwijl hijzelf en verschillende andere ‘brave burgers’ niet hadden getekend. Zijn buurman antwoordde dat hij geen kennis had gehad van het rekest, maar net als de burgers in Leiden was hij door andere burgers onder druk gezet om blindelings ‘ja’ te zeggen op de drie artikelen. Volgens De Boer bleef deze praktijk niet beperkt tot zijn compagnie, maar hadden de schutters in alle zestig compagnieën onder deze groepsdruk geleden.²¹⁴ Onder dwang gaven de schutters met de ondertekening van het rekest in feite een volmacht af aan de voormannen om namens hen op te treden. Verderop zal blijken dat de leiders zich desondanks niet alles konden permitteren.

Het ondertekenen van het rekest veroorzaakte niet alleen verdeeldheid tussen de schutters binnen dezelfde wijk, maar leidde ook tot confrontaties met de hoge en lage officieren van de schutterscompagnie. In Leiden weigerden de gewone schutters herhaaldelijk op te trekken met luitenants of vaandrighs uit hun compagnie die nog niet getekend hadden. Op zijn weg naar het stadhuis werd vaandrig Abraham Lasoubs, die slechts drie man bij zich had, door de menigte uitgelachen en bedreigd. De 22 burgers die uit eigen beweging waren vertrokken, ontvingen de vaandeldrager van hun kwartier met de nodige bespottingen. Vaandrig Jan Drijfloo werd op 28 september zelfs bevuild en bespot door het volk dat bij het stadhuis aanwezig was. Akerval betoogde dat dit affront een grote schrik veroorzaakte onder de burgerofficiëren die nog niet getekend hadden. Velen van hen beloofden aan hun kwartieren het rekest alsnog te ondertekenen.²¹⁵

²¹² Ibidem, 31-32.

²¹³ Prak, ‘Burgers in beweging’, 380.

²¹⁴ De Boer, Chronologische Historie, 82, 85.

²¹⁵ ELO, Archief van de Leidse schutterij, 0534A, inv. nr. 22, ff. 132v-134v; Akerval 16 (1919), 13-15.

2. De escalatie van het stedelijk conflict

In Amsterdam maakten de dagboekschrijvers geen melding van soortgelijke aantijgingen. Op 14 augustus vertelde De Boer alleen dat zijn medeschutters aan hun kapitein Jonas Witzen hadden laten weten dat zij hem niet langer konden gehoorzamen, omdat hij raad en vroedschap van de stad was. Blijkbaar vonden zij hem te sterk aan de stadsbestuurders gelieerd.²¹⁶ Schutterskapitein Bicker Raije bleef dit lot bespaard. Uiteindelijk trad hij wel af, maar dit had eerder te maken met de inwilliging van de eis van een vrije krijgsraad. Op 10 september hadden ontevreden Doelisten bij de stadhouder hierop aangedrongen, omdat zij zelf hun kapiteins wilden kiezen. Tijdens de eerste bijeenkomst van de vrije krijgsraad op 13 september nam Bicker Raije, tezamen met een aantal andere kapiteins, luitenanten en vaandrigen, vrijwillig ontslag.²¹⁷

De tweedeling binnen de schutterij die als gevolg van het aanbieden van het rekest ter ondertekening ontstaan was, kreeg met de eis over het wel of niet veranderen van de regering een nieuwe dimensie. De leiders begonnen te merken dat de verkregen steun van de bevolking geen onbeperkt mandaat was, waardoor de burgerbewegingen vanaf dat moment op meerdere niveaus verdeeld raakten. Op 27 augustus betoogde De Boer dat de twee ‘opperdoelehoofden’ een geschil hadden over het stadsbestuur. Hendrik van Gimnig²¹⁸ betoogde dat de zittende bestuurders niet te vertrouwen waren, omdat deze ‘schelmen’ zich niet aan hun eed gehouden hadden. In de grafelijke wetten was vastgesteld dat bloedverwanten niet tegelijkertijd in de regering plaats mochten nemen, maar in de huidige regering waren haast alle leden verzwagerd. Raap oordeelde dat de stadsbestuurders op grond van de bestaande oligarchisering niet als meinedigen beschouwd en dus ontslagen konden worden, omdat dit ‘misbruik’ erin was geslopen. De Boer betoogde dat deze debatten naderhand zo hevig werden dat er voor een gevecht gevreesd werd, ‘(...) want elk van de partijen kreeg een groten aanhangh.’²¹⁹

Eind augustus keerde de gehele Doelengemeente zich volgens De Boer tegen Raap, nadat hij opnieuw in conflict was gekomen met aanspreker Van Gimnig over het verkiezen van gecommiteerden uit de schutterswijken.²²⁰ Deze porseleinverkoper was niet de enige aanspreker die bij de Doelistenbeweging uit de gratie raakte. Na de wetsverzetten van het stadsbestuur tussen 4 en 6 september wilden zes Doelenhoofden zich niet langer met de zaak bezighouden. Zij lieten de overige kwesties aan de wijkgecommiteerden over. De Boer

²¹⁶ De Boer, *Chronologische Historie*, 84-85.

²¹⁷ Bicker Raije, *Notitie*, 129b-130b; Hell, ‘Revolte, rust en revolutie’, 333.

²¹⁸ Hendrik van Gimnig wordt in de historiografie gezien als de leider van de radicale vleugel van de Doelisten (Hell, ‘Revolte, rust en revolutie’, 331).

²¹⁹ De Boer, *Chronologische Historie*, 98.

²²⁰ *Ibidem*, 102.

betoogde dat de schutters zich bedrogen voelden en ervan overtuigd raakten dat de Doelenhoofden zich hadden laten omkopen. Ook de gecommiteerden uit de schutterswijken waren volgens De Boer woedend. Zij oordeelden dat de Doelenhoofden hen in de steek hadden gelaten, nadat deze leiders hun doel, de verandering van de regering, hadden bereikt. Op hun beurt beloofden de vertegenwoordigers de Doelen niet te verlaten voordat de overheid hen voldoening had gegeven in de kwestie van de vrije krijgsraad.²²¹

Als een van de tienmannen kan Joost van Leeuwen ons als geen ander inzicht bieden in de mate van verdeeldheid binnen de burgerbeweging in Leiden. Terugblikkend op de gebeurtenissen betoogde deze Leidse lakenkoopman dat de eis over het wel of niet veranderen van de regering al vanaf het begin een heikel punt vormde in de relatie tussen de tienmannen. Tijdens de eerste bijeenkomst op 12 september wenste Van Leeuwen een kleine ‘voorspraak’ te houden. Tienman Van Schoonwinkel, die zich had opgeworpen als een van de leiders van de vergadering, hield dit tegen, omdat Van Leeuwen zijn stuk niet in druk wilde laten verschijnen. Achteraf oordeelde de auteur dat dit slechts een uitvlucht van Van Schoonwinkel was, omdat naderhand bleek dat de voorspraak niet naar zijn zin was, ‘(...) alzo die te kragtig tegen de verandering van de regering aanliep.’²²²

Ofschoon Van Leeuwen betoogde dat hij deze geschiedenis slechts had opgeschreven voor zijn eigen herinnering en in de hoop dat dit verhaal te zijner nagedachtenis onder zijn familie bewaard mocht blijven, gebruikte de auteur zijn dagboek vooral als apologie om zijn deelname aan deze beweging te verantwoorden.²²³ Vanaf het begin betoogde Van Leeuwen dat hij met de nodige weerzin had besloten op te treden als gedeputeerde van zijn kwartier en later als belangrijkste woordvoerder van de burgerbeweging, omdat hij hiervoor uitgekozen was. Naar zijn mening vervulde hij slechts de taak die de burgers hem hadden opgedragen. Maar het doel van zijn schrijven wordt vooral duidelijk in zijn pogingen om de lezer op verschillende momenten in zijn dagboek ervan te overtuigen dat hij altijd fel gekant was geweest tegen een regeringsverandering. Toen geruchten de ronde deden dat enkele tienmannen deze eis wilden afdwingen, aarzelde Van Leeuwen, naar eigen zeggen, bijvoorbeeld niet om hard tegen deze heren uit te varen.²²⁴

²²¹ Ibidem, 116-118.

²²² Van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 47-48.

²²³ Vermoedelijk heeft Van Leeuwen zijn verhaal aan zijn familie gericht om bij het nageslacht niet in een kwaad daglicht gesteld te worden. In de vroegmoderne samenleving was de angst groot om bij de nakomelingen als oproermaker bekend te staan (Van Mieris, Verhaal, 3). Bovendien blijkt in deze periode ook het besef te hebben bestaan dat zaken uit het verleden gevolgen konden hebben voor de toekomst, want dagboekschrijvers besloten geregeld de oproerlingen niet bij naam in hun verslag te vermelden (zie hiervoor: Van Mieris, Verhaal, Aanmerkingen op pag. 3; Akervall 16 (1919) 11).

²²⁴ Van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 40-41, 47-48, 58-59, 73, 79, 294.

2. De escalatie van het stedelijk conflict

Tijdens de vergadering op 14 oktober deelde tienman Van Schoonwinkel mee dat veel leden hem verzocht hadden om bij de stadhouder aan te dringen op een wetsverzetting. Volgens Van Leeuwen raakte het hem diep dat na een inventarisatie van het stemgedrag onder de sprekers een meerderheid daadwerkelijk hiermee instemde.²²⁵ Bij het indienen van het nieuwe rekest aan het stadsbestuur verklaarde Van Leeuwen ruimhartig ‘(...) dat ik wat mijn perzoon aangaat daar in ’t geheel tegen was, en ook nooit mijn stem soude geven, maar alsoo ik verbonden was alles aan haar *Edele Mogenden* overtedragen dat met meerderheijd van stemmen was beslooten konde ik mij zulks niet onttrekken.’²²⁶ Hij ervoer hier het nadeel van democratie. Toch wilde Van Leeuwen op 16 oktober beslist dit besluit aan de commissarissen van de prins overbrengen, omdat hij vreesde dat Van Schoonwinkel en de zijnen deze zaak voor hun eigen belang zouden aanwenden. In retrospectief concludeerde Van Leeuwen geen vertrouwen gehad te hebben in het handelen van een aantal tienmannen.²²⁷

De eis over het wel of niet veranderen van de regering verdeelde de burgerbeweging op meerdere niveaus. Van Mieris betoogde dat het spel van de tienmannen vooral verder in de war werd gebracht door de voornaamste sprekers zelf. Zonder medeweten van de burgers bleken deze ‘fijne [listige] broeders’ uit naam van de gehele burgerij persoonlijk bij de gecommitteerde heren van de prins te hebben aangedrongen het stadsbestuur te vervangen, terwijl deze tienmannen in het gepresenteerde rekest nog hadden betuigd tevreden te zijn met de zittende regeerders.²²⁸ Eind augustus waren de burgers in Amsterdam, volgens De Boer, eveneens ontevreden over de acties van de Doelisten, omdat zij nooit toestemming hadden gegeven de regering te veranderen.²²⁹

Toen de Leidse burgers zich op 11 oktober realiseerden dat zij door hun ‘mede broeders’ misleid waren, besloten zij in alle haast een protestschrift op te stellen om dat aan de commissarissen van de prins te overhandigen die op het punt van vertrek stonden. De protesterende burgers betoogden hierin dat zij de zittende bestuurders juist wilden behouden. Een dag na het indienen van het rekest besloten zij het ondertekenen van dit ‘wederlegschrift’ voort te zetten in het koffiehuis van Gerrit Haasverberg,²³⁰ maar zij werden hierin gehinderd

²²⁵ Ibidem, 80-84.

²²⁶ Ibidem, 84.

²²⁷ Ibidem, 86-87.

²²⁸ Van Mieris, Verhaal, 33-34.

²²⁹ De Boer, Chronologische Historie, 104.

²³⁰ Gerrit Haasverberg was de eigenaar van het koffiehuis op de Breestraat tegenover het stadhuis. In september was hij verkozen als gedeputeerde van het eerste kwartier onder het Oranje Vendel. Blijkbaar kon hij zich niet vinden in het meerderheidsbesluit van de sprekers om aan te dringen op een wetsverzetting en hielp hij de tegenstanders van een regeringsverandering met hun protest. De gevolgen voor hem waren groot. De ramen van zijn koffiehuis werden ingegooid en enkele dagen later stond het koffiehuis te huur (Akerval 16 (1919) 19, 27-32).

door ‘het grauw’ dat de ruiten van het koffiehuis begon in te gooien. Zowel van Mieris als Akerval betoogde dat het gemeen door de sprekers waren opgestoot.²³¹ Haasverberg sloot zijn deuren, maar de onrust binnen de stad nam niet af. Al schreeuwend en scheldend richtte het volk zijn woede tegen de binnenwacht die opgedragen was de orde te handhaven. Over de gevolgen van dit contra-rekest concludeerde Akerval dat dit een ‘schrikkelijke tweedragt’ onder de burgers teweeg had gebracht.²³²

Ook Van Leeuwen was bevreesd voor de verdeeldheid die door het ondertekenen van dit contra-rekest was ontstaan tussen de aanhangers van de burgerbeweging. In zijn dagboek oordeelde hij als volgt:

En alzo deze saak soo een grooten haat, en oneenigheid onder, en tusschen de burgers veroorzaakten, en zulke sware partijschappen als er ooit in onse stad geweest was en die na mijn voorkomt van sulken langen duur sullen zijn en zo onversoenlijk dat ik vrees dat het de geheele ruine van de stad zal na zig sleepen.²³³

In zijn dagboek verafschuwde Van Leeuwen de tekenaars van het contra-rekest die volgens hem uit eigenbaat ‘onse partij’ waren afgevallen. Volgens hem waren deze personen op een bepaalde manier afhankelijk gemaakt van de regeerders die aan de ondertekenaars een ambt in het vooruitzicht hadden gesteld in ruil voor hun handtekening onder het contra-rekest. Tegelijkertijd wilde Van Leeuwen de lezer laten geloven dat hij tijdens de vergaderingen van de sprekers geregeld betoogd had dat hij het contra-rekest zou hebben ondertekend als hij niet reeds aan de burgerbeweging gebonden was. Ondanks zijn afkeer tegen het ‘schelmstuk’ van de tienmannen met de eis van een regeringsverandering besloot Van Leeuwen zijn zaak trouw te blijven.²³⁴ Hier zien we heel goed de twee gezichten die Van Leeuwen in zijn dagboek heeft. Enerzijds reageerde hij als tienman op de gebeurtenissen door de tegenstanders van de burgerbeweging te bekritisieren. Anderzijds wilde hij zich verantwoorden aan zijn nakomelingen en presenteerde hij zich daarom als een zeer loyaal persoon die tegen de geëiste regeringsverandering was.

Nadat de regenten in navolging van de schuttersofficieren hun ontslag hadden ingediend, stelde de stadhouder op 18 oktober een nieuw stadsbestuur in Leiden aan. Historicus Prak betoogde dat de grootste zorg van de tienmannen na deze wetsverzetting was

²³¹ Van Mieris, Verhaal, 33-34; Akerval 16 (1919) 29.

²³² Akerval 16 (1919) 27-28.

²³³ Van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 88.

²³⁴ Ibidem, 92-93, 96, 114.

2. De escalatie van het stedelijk conflict

om zich alsnog van steun van hun aanhangers te verzekeren, omdat zij tegen de zin van veel burgers op eigen gezag de eis van de regeringsverandering aan het rekest hadden toegevoegd.²³⁵ De sprekers waren er als echte bestuurders van uitgegaan dat de schriftelijke ondertekening van het rekest hen over een volledig volmacht liet beschikken, zodat zij uit naam van de gehele burgerij over bestuurlijke kwesties konden beslissen zonder last of ruggenspraak.

Het protest van de aanhangers tegen de wetsverzetting richtte zich dus niet zozeer tegen de eis als wel tegen de wijze waarop die werd verwezenlijkt. Voor de organisatie van hun verzet tegen de overheid maakten de leiders van de burgerbewegingen gebruik van de vorm van representatie die in de stedelijke politiek gangbaar was en die in alle steden op min of meer dezelfde wijze werkte om de burgerij te vertegenwoordigen. Stadsbestuurders behartigden de belangen van de burgers zoals vaders optraden voor hun kinderen. Hoewel burgers in deze paternalistische bestuursvorm waren uitgesloten van deelname aan het bestuur en geen invloed hadden op de bestuurlijke benoemingen en de beleidsvoering, distantieerden zij zich niet van het idee dat de stadsraden hun belangen voorstonden. De vroedschappen in het westen of de gezworen gemeentes in de oostelijke gewesten representeerden de gewone burgers in de Republiek.²³⁶ De bereidheid van burgers om het dagelijks bestuur over te laten aan een kleine groep elite was volgens Van Nierop een fundamenteel kenmerk van de vroegmoderne ideologie van het stedelijk republicanisme.²³⁷

Guido de Bruin betoogde dat de representatieve inslag in het politieke bestel van de Republiek zat ingebakken.²³⁸ Het ontbrak de deelnemers van het stedelijk verzet geenszins aan kennis of ervaring over de werking van representatie. Voor de organisatie van de burgerbewegingen maakten zij immers zelf gebruik van dit politieke principe door uit iedere wijk een spreker of gecommitteerde te kiezen die de burgers en hun belangen moest vertegenwoordigen. Het probleem was eerder dat de afgevaardigden niet wisten hoe zij zich na de ondertekening van het rekest dienden te gedragen ten opzichte van hun medeburgers. De vertegenwoordigers van de burgerbewegingen dachten gebruik te kunnen maken van het afgegeven schriftelijke volmacht om ideeën namens de gehele wijk goed te keuren, maar hun medeburgers wensten inspraak te behouden in belangrijke kwesties. Blijkbaar waren de laatsten ervan uitgegaan dat de leiders gebruik zouden maken van representativiteit met last en ruggenspraak; de variant die gehanteerd werd voor de gedeputeerden die namens de steden

²³⁵ Prak, 'Burgers in beweging', 389.

²³⁶ Pollmann, 'Eendracht maakt macht', 147, 149-151; Van Nierop, 'Popular participation', 277, 279-281.

²³⁷ Van Nierop, 'Popular participation', 281.

²³⁸ De Bruin, 'Het politieke bestel in de Republiek', 29.

naar de Staten van Holland afreisden. In hun zoektocht naar de geschikte vorm van representatie werden de leiders van de burgerbewegingen in feite geconfronteerd met het moderne probleem van democratie, want wat betekende de stem die de vertegenwoordigers na onderschrijving van het rekest van de burgers kregen? Konden de sprekers voortaan beslissingen nemen zonder daarvoor eerst overleg te plegen met hun achterban? De kwestie van de regeringsverandering bracht het misverstand tussen de sprekers en de aanhangers over de gewenste variant van representatie aan het licht en leidde tot verdeeldheid binnen de burgerbeweging.

In Leiden probeerden de tienmannen hun omstreden handelswijze alsnog goed te laten keuren door op 19 oktober, een dag na de wetsverzetting, uit ieder kwartier twee afgevaardigden naar de Doelen te laten komen om een rekest te ondertekenen.²³⁹ Akerval betoogde dat veel burgers weigerden hiermee in te stemmen, omdat zij ontevreden waren over de uitkomst. De tienmannen waren hun bevoegdheden te buiten gegaan. De auteur lijkt zich met deze ‘goede burgers’ te identificeren toen hij schreef dat ‘(...) wij burgers niet wilde presteren om eenige veranderingen in de regering te maaken.’²⁴⁰ Het plan van de tiensprekers om hun handelen achteraf te legitimeren mislukte, omdat burgers, volgens Akerval, niet bereid waren te tekenen uit angst voor mogelijke represailles van het gezag en misschien wel van hun medeburgers.²⁴¹

De dagboekschrijvers toonden aan dat in de laatste fase van het stedelijk verzet tegen de overheid naast de wanorde ook verdeeldheid ontstond onder de burgers uit de brede middengroepen, de schutters. Dit burgerlijk conflict kwam voort uit het heersende oproer. Het was geenszins een bewuste strategie van de opstandelingen om tweedracht in de samenleving te zaaien. De verdeeldheid, die de burgerbeweging ernstig verzwakte, bleek eerder het gevolg te zijn van problemen binnen de organisatie van het verzet. In de hand gewerkt door het gebruik van de hechte organisatiestructuur van de burgerwacht resulteerde het aanbieden van rekesten ter ondertekening in een tweespalt binnen de schutterij: tussen burgers binnen dezelfde wijk, tussen schutters en officieren binnen een compagnie en tussen burgers van verschillende religieuze confessies. Daarnaast bracht de discussie over het precaire vraagstuk van de regeringsverandering verdeeldheid binnen de burgerbeweging: tussen de sprekers of gecommitteerden, tussen de aanhangers, maar ook tussen de leiders en de deelnemers.

²³⁹ Prak, ‘Burgers in beweging’, 389.

²⁴⁰ Akerval 17 (1920) 21.

²⁴¹ Ibidem, 21-22.

2. De escalatie van het stedelijk conflict

Aan het ontstaan van het burgerlijk conflict lagen twee dieperliggende problemen ten grondslag. Allereerst werkte de ideologie van eendracht voor de burgerbeweging averechts op het moment dat door het aanbieden van rekesten naar actieve deelname van de burgers in de politiek werd gevraagd. De gehanteerde retoriek ontnam de leiders de mogelijkheid het belang van het naast elkaar bestaan van meerdere meningen in te zien. Zij oordeelden hierover in termen van tweedracht. Met die verschillen in opvatting konden de meeste burgers wel leven. Meer moeite hadden de deelnemers van de burgerbewegingen met de gedeputeerden die beweerden namens hen te spreken maar ondertussen hun eigen belangen nastreefden.

Dit harde oordeel van burgers over hun vertegenwoordigers kwam voort uit de verwarring die was ontstaan tussen de leiders en hun aanhangers over wat voor soort representanten de sprekers of de gecommitteerden nu precies waren. Het rekest dat in het politieke leven een belangrijk middel voor burgers was om invloed op het beleid uit te oefenen, werd in de zomer en het najaar van 1748 voor een hoger doel gebruikt. Met het aanbieden van het rekest ter ondertekening wilden de leiders zich van de steun van burgers verzekeren, maar daarna ontstond al snel onduidelijkheid over wat de handtekening onder het verzoekschrift nu precies betekende. De Doelenhoofden in Amsterdam en de tienmannen in Leiden dachten met de ondertekening van de rekesten door de burgers over een volledig mandaat te beschikken, terwijl de burgers via ruggenspraak invloed wilden behouden op wat er met hun stem gebeurde.

Behalve hun visie op het ontstaan en de gevolgen van de oproeren, konden de dagboeschrijvers ook duidelijk aangeven wie schuldig waren aan de onlusten. Gedurende de pachtersoproeren lag de fout bij de plundersaars en ook bij de latere burgerbewegingen konden de auteurs zich evenmin met de Doelisten of Leidse sprekers identificeren. Zij gaven dus altijd anderen de schuld van de problemen. Gezien het retrospectieve karakter van de dagboeken is het ook niet verrassend dat zij zich van het conflict wilden verschonen. Het is zelfs heel begrijpelijk dat mensen, zeker in een samenleving waar eendracht het ideaal was, zich wensten te distantiëren van het conflict dat tweedracht had veroorzaakt. Allen presenteerden zich in hun dagboeken dan ook als gezagsgetrouwe burgers. Zelfs Van Leeuwen die als tienman niet kon ontkennen bij het conflict betrokken te zijn, probeerde niet als oproermaker bekend te staan. Hij trachtte zijn lezer ervan te overtuigen dat hij zeer loyaal was en altijd tegen een regeringsverandering was geweest. Op grond van de dagboeken waarin de auteurs door het achteraf overschrijven van hun aantekeningen een bepaalde interpretatie aan hun visie op het conflict meegaven, kunnen wij dus alleen betogen dat de dagboeschrijvers *zeggen* niet actief aan het conflict deelgenomen te hebben.

3. Tweedracht, wat nu?

Het veranderen van de regering of het verzetten van de wet was voor de stadhouder een gebruikelijke strategie om de rust binnen een stad na een politieke crisis te herstellen. Toen stadhouder Willem IV in het najaar van 1748 besloot het Amsterdamse en het Leidse stadsbestuur te veranderen, bleek deze oplossing niet meer afdoende te zijn om de orde te handhaven. De burgers wilden meer inspraak in het bestuur. Zo eisten enkele Doelisten in Amsterdam tijdens de nacht van 9 op 10 september een vrije krijgsraad en pleegden enkele tienmannen in Leiden op 11 november een ‘stadsgreep’ door een nieuw rekest in te dienen. Met deze eisen probeerden de ondertekenaars in Leiden onder meer uitsluitel te krijgen over de gewenste generale amnestie en de vrije krijgsraad.²⁴²

Het verzetten van de wet was in 1748 niet langer een adequate strategie om de problemen in de samenleving op te lossen, omdat de aard van het conflict in de loop van dat jaar ingrijpend veranderd was. In het eerste hoofdstuk zagen wij dat de dagboekschrijvers de gebeurtenissen van 1747 beschreven als een stedelijk oproer waarin enkele opstandige burgers zich tegen de overheid verzetten. Maar anders dan de historiografie tot nu toe heeft gezegd, onderscheidden de dagboekschrijvers een jaar later een nieuwe fase in de conflictsituatie. Het stadsbestuur begon zijn greep op de gebeurtenissen te verliezen. Uit het bestaande oproer tegen de overheid ontwikkelde zich een nieuw soort conflict waarbij burgers tegenover elkaar kwamen te staan. Wat de precieze gevolgen van deze constatering over het bestaan van een burgerlijk conflict zijn voor de vraag hoe de gespannen situatie opgelost kon en moest worden, zullen wij in dit hoofdstuk onderzoeken.

Terwijl burgers na de regeringsverandering nieuwe verzoekschriften bleven indienen, waren stadsbestuurders niet langer bereid deze nieuwe eisen van de burgerbewegingen in te willigen. Voor het bezweren van de onrust besloten de overheden een beroep te doen op de klassieke methodes die in reactie op stedelijke oproeren toegepast werden. In dit hoofdstuk zal blijken dat de dagboekschrijvers er niet van overtuigd waren dat deze maatregelen effectief waren om de ontstane verdeeldheid tussen burgers weg te nemen. Het overheidsoptreden bleek volgens hen eerder een averechtse uitwerking te hebben op het verdere verloop van het burgerlijk conflict. In reactie daarop deelden de dagboekschrijvers hun eigen ideeën mee over wat zij van de overheid verwachtten inzake de beslechting van het conflict. Wij zullen zien dat de meeste auteurs ervan overtuigd waren dat het huidige

²⁴² Geyl, *Revolutiedagen*, 110-114; Hell, ‘Revolte, rust en revolutie’, 333; Prak, ‘Burgers in beweging’, 389-390; Maarten Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780* (Academische dissertatie, [Amsterdam] 1985) 99. Vgl. *Ned. jaerb.* II (1748) 865-866.

3. Tweedracht, wat nu?

stadsbestuur gehandhaafd moest worden, omdat bij de overheid de sleutel tot de oplossing van de tweedracht lag. Niemand van hen verlangde naar een radicale wetsverzetting of een totale verandering van de regering. Maar wat verwachtten de auteurs dan van het stadsbestuur? Hoe moest de stedelijke overheid in de situatie na het oproer optreden?

De overheid reageert

De verwachtingen die dagboekschrijvers ten aanzien van de overheid bezaten, vallen deels af te leiden uit hun oordeel over het optreden van de stadhouder en de stadsbesturen tijdens en na de regeringsverandering van 1748. Wat deden de hoge en lage overheden om de wanorde te bestrijden? Hoewel de dagboekschrijvers de overheid niet direct schuldig bevonden aan het veroorzaken van de onrust, blijkt uit deze paragraaf dat de stadsbestuurders de verwachtingen van de auteurs inzake de ordehandhaving niet geheel konden waarmaken. De tweedracht die binnen de samenleving was ontstaan, werd volgens de dagboekschrijvers door het handelen van de gezagsdragers in de nasleep van het stedelijk conflict juist verergerd of op zijn minst in stand gehouden.

Op 17 oktober 1748 besloten de Leidse stadsbestuurders de volgende morgen een verzoek tot ontslag in te dienen bij de gecommitteerden van de prins. Zij hoopten hiermee de rust in de stad te kunnen herstellen. Van Mieris betoogde echter dat veel burgers en ingezetenen deze actie van de regeerders als grote dwaasheid veroordeelden, omdat niemand volgens hen de regenten daartoe gedwongen zou hebben. Naar de mening van de auteur was het zelfs ongeoorloofd dat bestuurders uit eigen beweging hun ontslag indienden. Ter ondersteuning van zijn bewering vergeleek hij de stadsbestuurders met voogden aan wie het niet was toegestaan hun plicht te verzaken en de weeskinderen aan hun lot over te laten. Daarop concludeerde Van Mieris dat regeerders op hun beurt ook niet bevoegd waren hun handen van het roer te halen, omdat zij de vaderlijke zorg over de burgers met eer, deugd en plicht hadden aanvaard.²⁴³

Volgens van Mieris waren anderen weer van mening dat de regenten met hun handelen voor de gemakkelijkste weg hadden gekozen, omdat de stadsbestuurders grote kans liepen door de inwoners gelasterd en bespot te worden wanneer zij door geweld of door de stadhouder zouden zijn afgezet. Van Mieris meende echter dat niemand regenten die van onbesproken gedrag waren, met enig recht kon afzetten. Niet alleen zou het lichaam van de stad, de veertigen of de grote vroedschap, hierdoor vernietigd worden, maar ook zou het

²⁴³ Van Mieris, Verhaal, 36-37 en Aanmerkingen op pag. 37.

‘onkundige gemeen’ geheel aan zijn woeste, ongeregelde en dolle driften worden overgelaten. Met een verwijzing naar het dertiende lid uit het verdrag van de Nadere Unie tussen Holland en Zeeland uit 1576 betoogde Van Mieris dat de stadhouder aan de stedelijke handvesten en privileges gebonden was, waardoor het de prins van Oranje niet was toegestaan eerlijke en deugdzame regenten te straffen door hen af te zetten.²⁴⁴ In lijn met deze redenering veroordeelde Van Mieris de actie van de stadhouder om de wet in deze tijd te verzetten.

Daarentegen betoogde Van Leeuwen in een korte terugblik op de gebeurtenissen dat de stadhouder, in navolging van zijn voorgangers, een volmacht had ontvangen om voor het algemeen belang de regering in alle Hollandse steden te vervangen, de onrust te sussen en de eendracht onder de bevolking te laten herleven.²⁴⁵ Kluit bevestigde dat de stadhouder op 21 september 1748 door de Staten van Holland geautoriseerd was om met bekwame middelen de rust te herstellen in alle steden waar de orde op dat moment verstoord was, of nog zou raken, zonder met deze actie een precedent te scheppen. De stadhouder was daarbij bevoegd om desnoods de regenten van hun bedieningen te ontslaan.²⁴⁶

Ter verantwoording van de regeringsverandering in Leiden liet de stadhouder op 18 oktober een publicatie uitvaardigen. Hierin deelde de prins van Oranje mee dat hij tot doel had de rust te herstellen in de steden die onder zijn bewind ressorteerden. Helaas had de stadhouder van het Leidse stadsbestuur vernomen dat er tussen de regenten en de ingezetenen wantrouwen was ontstaan, waardoor zijn doelstelling niet verwezenlijkt kon worden. Van de heersende verdeeldheid tussen burgers werd in deze publicatie niet gesproken. Uit angst aanleiding te geven tot verdere onlusten wensten de stadsbestuurders hun bedieningen neer te leggen en van hun eed ontslagen te worden. De stadhouder stemde uiteindelijk in met dit verzoek om de ontevredenheid over en het wantrouwen ten aanzien van de overheid bij de burgers en ingezetenen weg te kunnen nemen.²⁴⁷

Vanaf het pui van het stadhuis verkondigde de stadssecretaris van Brielle op 19 december 1748 dat de stadhouder had ingestemd met het verzoek om het stadsbestuur ook hier te veranderen. Zowel in de jaarboeken van Kluit als in de resolutieboeken van de magistraat wordt geen melding gemaakt van onlusten, vergelijkbaar met die in Amsterdam en in Leiden, die een dergelijke actie rechtvaardigden. In de publicatie van 15 december verantwoordde de stadhouder zijn besluit. Daaruit blijkt dat hij samen met het stadsbestuur uit

²⁴⁴ Ibidem, Aanmerkingen op pag. 37.

²⁴⁵ Van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 125.

²⁴⁶ Kluit, Historische Jaerboeken der stad Briel, deel 1, 1e stuk, 457-458; NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv. nr. 187, 911.

²⁴⁷ Akervall 17 (1920) 15-19.

3. Tweedracht, wat nu?

voorzorg had gehandeld.²⁴⁸ Overeenstemmend met eerdere bepalingen van de Staten van Holland van 21 september deelde de stadhouder hierover mee:

(...) dat burgermeesters en verdere regenten der stad Brielle, tot voorkoming van onlusten, en tot conservatie der rust en tranquilliteit binnen de voorsz. stad, waeren te raede geworden te declareeren geneigt te zijn, om liever hunne bedieningen neder te leggen, dan door het continueeren in dezelve, eenige onlusten onder de ingezeetenen te occasioneeren (...).²⁴⁹

In Amsterdam hadden de gedeputeerden van de stad al eind augustus een verzoek bij de stadhouder ingediend om orde op zaken te stellen. In tegenstelling tot de regenten in Leiden en Brielle hadden de Amsterdamse stadsbestuurders niet direct hun ontslag aangeboden. In hun propositie deelden zij slechts mee bereid te zijn hun bediening neer te leggen als de rust daardoor hersteld kon worden. Op 6 september besloot de stadhouder hoogstpersoonlijk in het stadsbestuur te interveniëren door nieuwe burgemeesters en vroedschapsleden aan te stellen.²⁵⁰ Volgens De Boer werd de nieuwe regering met veel enthousiasme onthaald, omdat de Doelisten kregen wat zij begeerd hadden. Toch hoorden hij op de Dam ook stemmen opgaan die betoogden dat het gehele ‘Doelenwerk’ slechts als instrument was gebruikt voor deze verandering in de regering. Nu de belangrijkste eis was ingewilligd waren deze ontevreden lieden, zoals we in het tweede hoofdstuk zagen, bevreesd dat de overige eisen niet meer gerealiseerd zouden worden.²⁵¹

Afgezien van enige onvrede over nieuw aangestelde regenten was de wetsverzet op zichzelf niet de voornaamste steen des aanstoots. De Doelisten en de gegoede burgers waren eerder ontstemd over een verbod dat in de stadhouderlijke notificatie van 7 september was opgenomen. Hierin werd bepaald dat de afgetreden bestuurders niet benadeeld of in hun goede naam gekwetst mochten worden. Het was niet geoorloofd het vermoeden te uiten dat deze heren zich in dienst van het land onbehoorlijk hadden gedragen. Bovendien konden de regenten die na hun aftreden in nood verkeerden, voor henzelf, hun familie en hun goederen te

²⁴⁸ Kluit, Historische Jaerboeken der stad Briel, deel 1, 1e stuk, 462-469.

²⁴⁹ STR VPR, Stad Brielle (1572-1811), nummer toegang 031, inventarisnummer 1305, Akten van stadhouder Willem IV, houdende ontslag van de zittende en benoeming van een nieuwe vroedschap alsmede machtiging van commissarissen om namens hem de eed af te nemen.

²⁵⁰ NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv. nr. 187, 785-789; Hell, ‘Revolte, rust en revolutie’, 332-333.

²⁵¹ De Boer, Chronologische Historie, 113-114.

allen tijde aanspraak maken op de speciale protectie van de stadhouder.²⁵² Deze bepalingen werden ook opgenomen in de resolutie van 21 september en in de publicaties van de stadhouder ter verantwoording van de regeringsverandering in Leiden en Brielle, maar vooral in Amsterdam verergerde deze actie van de hoge overheid de bestaande onrust en tweedracht binnen de stad.²⁵³

Uit het dagboek van De Boer blijkt dat de Doelisten geenszins bereid waren de bepalingen uit deze notificatie na te leven. Zij waren enigszins verbaasd over deze verboden, omdat zij veelvuldig aan de prins hadden uitgelegd hoe deze regenten geregeerd hadden. Volgens De Boer waren ook de fatsoenlijke lieden zeer verontwaardigd over het handelen van de hoge overheid. Deze gegoede burgers vonden het opmerkelijk dat zij de afgetreden regeerders niet van kwaad bestuur mochten verdenken en hen niet in hun goede naam en faam mochten krenken.²⁵⁴ Waarom had de stadhouder hen anders ontslagen? Was het in de Republiek al zo ver gekomen dat men ‘(...) een sesde canaille hun genoeg geeft, en vijf sesde ordentelijke, en defftige luijden, alwaar ons land meest van bestaan moet, hun genoeg onttrekt?’²⁵⁵ Het onbegrip over de uitvaardiging van deze notificatie bij de gegoede burgers laat goed zien hoe het optreden van de stadhouder hun aversie tegen de Doelisten eerder deed versterken dan verminderen.

Toch hield de tweedracht binnen de samenleving voornamelijk stand doordat de bepalingen uit de notificatie niet werden nageleefd. Gedrukte en geschreven paskwillen gericht tegen het stadsbestuur en zelfs tegen de stadhouder namen volgens De Boer in december 1748 nog dagelijks toe. Een jaar later verbaasde hij zich erover dat men zelfs geen acht meer sloeg op de paskwillen waarin de oude regering beledigd werd, terwijl deze lastergeschriften wel publiekelijk te koop hingen.²⁵⁶ Al op 26 november 1748 had De Boer betoogd dat er een keer een einde moest komen aan die ‘verdoemelijke’ paskwillen, ‘want zo lange die onder de menschen verspreijt worden, zie ik nogh geen rust te gemoet.’²⁵⁷ Bij een stedelijk conflict uit 1751 tussen de stadsbestuurders en de wijnkopers blijkt dat De Boer ook op andere momenten deze mening was toegedaan. Paskwillen waren niet bevorderlijk voor de

²⁵² *Ned. jaerb.* II (1748) 857-858; De Boer, *Chronologische Historie*, 115-116.

²⁵³ NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv. nr. 187, 911; Akerval 17 (1920) 16-17; Kluit, *Historische Jaerboeken der stad Briel*, deel 1, 1e stuk, 465.

²⁵⁴ De Boer, *Chronologische Historie*, 115-116.

²⁵⁵ *Ibidem*, 116.

²⁵⁶ *Ibidem*, 144, 151-152, 216-217.

²⁵⁷ *Ibidem*, 147.

3. Tweedracht, wat nu?

rust in de samenleving. Een verbod op deze geschriften was volgens hem de beste manier om de haat tussen de conflicterende partijen weg te nemen.²⁵⁸

In de nasleep van het oproer heeft de overheid wel gepoogd de stroom aan pamfletten te beperken. In de stadhoudelijke notificatie van 14 september 1748 werd opnieuw de bepaling opgenomen dat oud-bestuurders niet van slecht bestuur verdacht of in hun goede naam aangetast mochten worden.²⁵⁹ Tot algemeen genoegen van de fatsoenlijke burgers verspreidden de burgemeesters van Amsterdam een week later, op 20 september, een verordening onder de boekverkopers waarin het bezit en de verkoop van alle geschriften en libellen die schadelijk waren voor iemands eer, werd verboden. Effectief waren deze maatregelen niet, want op 1 oktober moest het stadsbestuur opnieuw een waarschuwing afkondigen naar aanleiding van het verschijnen van het ‘oproerige’ geschrift *Billijk verzoek der Amserdamsche burgerije, aan zijne doorluchtige Hoogheijd op nieuw voorstellen* binnen de stad.²⁶⁰

De Boer betoogde dat deze waarschuwing van 1 oktober in ieder geval een onbeschrijfelijk genoegen onder de gegoede burgers veroorzaakte, omdat deze heren hoopten dat door dergelijke middelen de oproerige lieden spoedig in hun gedrag gestuit zouden worden.²⁶¹ Deze voldoening bij burgers bewijst dat hun oordeel over het overheidsoptreden in sterke mate afhing van het feit of de genomen maatregelen voor of tegen de eigen partij gericht waren. Uit hun reactie blijkt dat de gegoede burgers zich op dat moment nog midden in het conflict bevonden en daardoor nog sterk in de politieke denkcategorieën van wij/zij dachten om goed te kunnen afwegen of de maatregelen van de overheid ook het algemeen belang dienden. Als gevolg van dit denken in partijschappen door de ingezetenen kon het repressief handelen van de overheid tegen de opstandige burgers, mijns inziens, de heersende verdeeldheid binnen de samenleving feitelijk nooit overbruggen. Het harde overheidsoptreden bevestigde vooral de gegoede burgers in hun overtuiging dat de Doelisten zich hadden misdragen, met als resultaat dat de verdeeldheid dieper in de samenleving ingeworteld raakte.

In het gevreesde geschrift *Billijk verzoek*, dat ook bekend stond als *De 8 articulen*, werden de Amsterdamse burgers opnieuw opgeroepen bijeen te komen, terwijl de stadhouder dit op 15 september uitdrukkelijk verboden had. Voorafgaand aan zijn vertrek uit Amsterdam had hij aan de burgemeesters verzocht een publicatie af te kondigen om zijn eerdere concessie aangaande de vrije krijgsraad ongedaan te maken. De stadhouder verwachtte hierin dat de

²⁵⁸ Ibidem, 305-306, 310.

²⁵⁹ Ibidem, Notificatie van 14 en 15 september 1748 [bijlage].

²⁶⁰ Ibidem, 133 en Waarschouwinge van 1 oktober 1748 [bijlage].

²⁶¹ Ibidem, 137.

Amsterdammers zich in de toekomst als goede en gehoorzame burgers zouden gedragen door zich van publieke vergaderingen te onthouden, zich niet tegen de overheid te verzetten en zich naar hun plicht met eerbied aan het gezag te onderwerpen. Bovendien werd eenieder die als gecommiteerde namens zijn schutterswijk had opgetreden nu van zijn commissie ontslagen.²⁶² In zijn Jiddische kroniek betoogde Braatbard dat de stadhouder dit memorandum tot voorbeeld van alle oproerige burgers had achtergelaten. Volgens hem had de prins hiermee in ieder geval de burgers de nodige angst aangejaagd.²⁶³

Van angst onder de burgers is in het dagboek van De Boer geen spoor te bekennen. Integendeel. Hoewel de gegoede burgers zich gedurende de ‘troubeltijden’ hadden stilgehouden uit vrees voor het Doelenvolk, merkte de auteur op 12 september op dat na de interventie van de stadhouder deze lieden niet langer vermeden om in het openbaar met het ‘Doele canaille’ te spotten en veelvuldig over de gebeurtenissen te discussiëren.²⁶⁴ Er verschenen zelfs vele paskwillen tegen de Doelisten in druk, maar deze werden stilgehouden en niet openlijk verkocht. Ofschoon De Boer op de hoogte was van de plakaten die het schenden van iemands eer verboden, leek hij van mening dat de gegoede burgers door dit handelen van de overheid benadeeld werden. Hij betoogde dat de wettige overheid ten tijde van de Doelistenbeweging wel openlijk en ongestraft in paskwillen bekritiseerd konden worden, maar dat men tegenwoordig alleen in het geheim een particulier persoon, zinspelend op de Doelisten, in zijn goede naam kon aantasten.²⁶⁵ Voelde De Boer zich door het overheidsoptreden onrecht aangedaan of verwonderde hij zich voornamelijk over de opstelling van het stadsbestuur in deze kwestie? De Boer lijkt hier zijn misnoegen te tonen over de manier waarop het stadsbestuur de Doelisten ‘beschermd’ na afloop van het oproer, terwijl de laatsten de woede van de burgers over zichzelf hadden afgeroepen.²⁶⁶

In de discoursen over de regeringsverandering begonnen de gegoede burgers volgens De Boer wel te erkennen dat de regenten in het verleden de burgers soms ‘wel wat forts en brusque’ hadden behandeld, maar zij oordeelden nog altijd dat deze bestuurders niet verdiend hadden om op deze wijze door de Doelisten verstoten te worden. Bovendien was het naar de

²⁶² *Ned. jaerb.* II (1748) 870-874; Hell, ‘Revolte, ruste en revolutie’, 333.

²⁶³ Braatbard, *De zeven provinciën*, 92.

²⁶⁴ De Boer, *Chronologische Historie*, 122, 124-126.

²⁶⁵ *Ibidem*, 141-142.

²⁶⁶ In het vorige hoofdstuk is betoogd dat De Boer zich tijdens het oproer niet met de Doelisten kon identificeren. Pas na het vertrek van de stadhouder uit Amsterdam beantwoordde hij de schuldvraag expliciet door een lijst in zijn dagboek op te nemen van de namen van de Doelisten die hem en duizenden andere burgers schrik hadden aangejaagd. Volgens De Boer waren de Doelenhoofden, de gecommiteerden uit de schutterswijken, de Bijltjes en de overige aanhang van de Doelistenbeweging allen schuldig aan de wanorde binnen de stad (De Boer, *Chronologische Historie*, 134-135).

3. Tweedracht, wat nu?

mening van deze burgers nog minder terecht ‘(...) dat zij [regenten] nu een tijd lang de voetveege geweest zijn, van een partij bankeroetiers, moordenaars en het allerslegtste canaille, dat er in Amsterdam is.’²⁶⁷ De verhoudingen tussen de twee groepen burgers bleven ook na het vertrek van de stadhouder op 15 september zeer gespannen.

Een jaar later, op 26 augustus 1749, moest het stadsbestuur in een notificatie erkennen dat er nog altijd sprake was van ‘(...) oneenigheden tusschen burger en burger’.²⁶⁸ Gedurende deze maand waren de Doelisten in de Plantage opnieuw ter vergadering bijeengekomen om naar verluidt enig krijgsvolk tot bezetting in de stad te krijgen, bepaalde families van regeringsdeelname uit te sluiten, en de stadhouder tot graaf van Holland te verheffen. Onder invloed van het geschreeuw van straatlopers en het verschijnen van allerlei kwade paskwillen groeide de haat onder de ‘Contra-Doelisten’ zodanig dat men volgens De Boer vreesde voor een herhaling van de Hoekse en Kabeljauwse twisten.²⁶⁹ Hoe reageerde de overheid hierop? Tot behoud van de rust en het welzijn van de gehele burgerij achtte zij het noodzakelijk om in overeenstemming met de bepalingen uit de waarschuwingen van 15 september en 1 oktober alle publieke vergaderingen te verbieden. In feite kondigde het stadsbestuur hiermee de eerder genomen maatregelen opnieuw af.²⁷⁰

Het vernieuwende aan deze notificatie was de opname van enkele bepalingen die meer op de situatie zelf waren toegespitst. In de eerdere publicaties waren de maatregelen in vrij algemene bewoordingen geformuleerd, zoals het verbod op de publieke bijeenkomsten en de opdracht aan de bevolking om zich naar haar plicht als gehoorzame burgers en ingezetenen te gedragen. Maar in deze bekendmaking bevestigde het stadsbestuur bijvoorbeeld het bestaan van het burgerlijk conflict in de samenleving, door de gegoede burgerij en ingezetenen te vermanen zich voortaan van alle partijschappen te onthouden ‘die al voor lang eens een eijnde hadden behooren te nemen.’²⁷¹ Deze erkenning van de verdeeldheid door de lokale overheid is belangrijk, omdat hiermee wordt aangetoond dat het burgerlijk conflict niet puur een constructie van de dagboekschrijvers na afloop van het oproer was. Bovendien werd in deze notificatie het verbod opgenomen om in het vervolg eisen te stellen of baldadigheden te

²⁶⁷ De Boer, *Chronologische Historie*, 129.

²⁶⁸ Ibidem, Notificatie van het stadsbestuur van 26 augustus 1749 [bijlage].

²⁶⁹ Volgens De Boer waren de contra-Doelisten, die 11/12 deel van de stadsbevolking uitmaakten, ontstemd dat zij zich niet langer in alle redelijkheid over de huidige gebeurtenissen mochten uitspreken, terwijl zij tegelijkertijd vernamen dat het de Doelisten toegestaan scheen te worden om alles in het openbaar te roepen (De Boer, *Chronologische Historie*, 207). Het is overigens voor het eerst dat De Boer in termen van voor- en tegenstanders over de tweedeling in de samenleving sprak. Hiervoor had hij het alleen over de gegoede burgers die zich tegen de Doelisten verzetten.

²⁷⁰ De Boer, *Chronologische Historie*, 202, 206-207 en Notificatie van het stadsbestuur van 26 augustus 1749 [bijlage].

²⁷¹ Ibidem, Notificatie van het stadsbestuur van 26 augustus 1749 [bijlage].

plegen onder het mom van de behartiging van het welzijn van de stad of de rust onder de burgerij. Daaruit blijkt dat de stadsbestuurders in dit conflict de Doelisten niet gunstig gezind waren. Kennelijk waren zij van mening dat de Doelistenbeweging niet optrad in het belang van de gehele burgerij.

Over de regeringsverandering in Leiden op 18 oktober 1748 was tienman Van Leeuwen tevreden. Hij geloofde dat de commissarissen van de prins hiermee hun best hadden gedaan om de eendracht en de rust te herstellen, maar verwachtte wel van de hoge overheid dat de gedane beloftes niet zonder effect zouden blijven.²⁷² Na de verkiezing van het stadsbestuur werd namelijk het antwoord van de stadhouder op de achttien artikelen van het ingediende rekest bekendgemaakt.²⁷³ In het belang van de ordehandhaving betoogde Van Leeuwen in een gesprek met een van de commissarissen dat het niet meer afdoende was wanneer de overheid haar maatregelen om een oproer te stillen wederom tot ijdele beloftes zou beperken. Deze tienman was ervan overtuigd dat de burgers zich niet meer zo gemakkelijk met een kluitje in het riet zouden laten sturen, zoals in 1672. Het was volgens hem noodzakelijk dat de toezeggingen die de stadhouder in zijn antwoord aan de burgers had gedaan, ook daadwerkelijk werden verleend.²⁷⁴ De commissaris verzekerde Van Leeuwen dat de stadhouder een heel wijs vorst was ‘(...) die niets beloofden of hij soude in vervolg van tijd nog meerder geven (...)’,²⁷⁵ maar Van Leeuwen oordeelde dat de Leidse burgers misschien teveel vertrouwen in deze mooie woorden hadden gesteld.²⁷⁶ Blijkbaar wist hij al dat de uitkomst van deze interventie niet zo gunstig zou uitpakken, wat opnieuw bewijst dat deze tienman zijn dagboek pas na afloop in het net heeft opgesteld.

In de daaropvolgende dagen ontstond er volgens Van Leeuwen gemor onder de burgers, omdat er nog altijd geen uitsluitsel was gegeven over de twee uitgestelde artikelen van het rekest: de vrije krijgsraad en de generale amnestie.²⁷⁷ Daarop riepen gewapende burgers in de nacht van 10 op 11 november 1748 de Leidse burgers op zich te bewapenen. Maarten Prak betoogde dat de Leidse sprekers dit moment met beide handen aangrepen om zich te rehabiliteren na de afgedwongen regeringsverandering. Met inspraak van de bevolking stelden zij in die nacht in de Doelen vijf artikelen op. De volgende morgen overhandigden acht van de tien hoofdsprekers dit nieuwe rekest aan het stadsbestuur. Zij dreigden daarbij met nieuwe

²⁷² Van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 116-117.

²⁷³ Prak, ‘Burgers in beweging’, 388.

²⁷⁴ Van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 117.

²⁷⁵ Ibidem.

²⁷⁶ Ibidem, 118.

²⁷⁷ Ibidem, 131.

3. Tweedracht, wat nu?

onlusten wanneer de overheid weigerde het eisenpakket in te willigen.²⁷⁸ In retrospectief distantieerde Van Leeuwen zich van deze gebeurtenissen. In zijn dagboek verklaarde Van Leeuwen dat hij geweigerd had nog langer het woord voor de burgerbeweging te voeren. Slechts uit angst voor de woede van de burgers was hij die nacht naar de Doelen gekomen. Naar zijn woorden zou Van Leeuwen toentertijd al terdege beseft hebben dat deze actie niet zonder gevolgen zou blijven. Hij vreesde dat de stadhouder een militie naar Leiden zou sturen om orde op zaken te stellen.²⁷⁹

Daarentegen had Van Mieris vooral gehoopt dat de soldaten binnen de stad zouden komen. In zijn dagboek oordeelde hij namelijk achteraf dat de onlusten dagelijks in aantal zouden zijn toegenomen wanneer deze niet door geweld gestremd waren geweest.²⁸⁰ Uiteindelijk arriveerden de soldaten in alle vroegte op 16 november in Leiden. In een publicatie verklaarde het stadsbestuur dat de garnizoenen binnen de stad gestationeerd waren tot behoud van de rust. Volgens Van Mieris stelde de stedelijke overheid zich daarna weer zodanig op alsof het gezag weer was hersteld door in deze publicatie tevens alle ‘bewegingen’ en samenscholingen te verbieden. Bovendien vermaande de overheid eenieder zich als gehoorzame ingezetenen te gedragen en stond zij toe dat alle verdachte personen zouden worden aangehouden.²⁸¹ Enkele dagen later kwamen ook de raadsheren van het Hof van Holland in de Burcht te Leiden bijeen om onderzoek te doen naar de toedracht van de gebeurtenissen.²⁸²

Het oordeel van Van Leeuwen over het overheidsoptreden in november 1748 was tweeledig. Enerzijds was hij zeer verblijd over de komst van het ruitervolk in de stad, omdat hij hoopte hierdoor weer rust te krijgen.²⁸³ Zo betoogde Van Leeuwen in een gesprek met de heer Van Katwijk²⁸⁴ op diens landhuis dat hij ‘(...) daar door het geloop en overlast van veele onbesuijsde burgers aan mijn huis bevrijd zoude zijn.’²⁸⁵ Anderzijds keerde de tienman zich ten eerste tegen het handelen van het gerechtshof, omdat hij ontevreden was over de manier waarop de raadsheren hun onderzoek hadden verricht. Het verbaasde Van Leeuwen dat niemand van de ondertekenaars uit het koffiehuis door hen in staat van beschuldiging was

²⁷⁸ Prak, ‘Burgers in beweging’, 389-390.

²⁷⁹ Van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 146-150, 164.

²⁸⁰ Van Mieris, Verhaal, 39.

²⁸¹ Ibidem, Aanmerkingen op pag. 40; ELO, SA II, 0501A, inv. nr. 32, Publicatie van gerecht van Leiden van 16 november 1748.

²⁸² Prak, ‘Burgers in beweging’, 390.

²⁸³ Van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 167, 193.

²⁸⁴ Van Katwijk was een van de commissarissen van de prins die in oktober 1748 orde op zaken moest stellen in Leiden.

²⁸⁵ Van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 193.

gesteld, terwijl hij de aanbieding van dit contra-rekest ter ondertekening als oorzaak van de verdeeldheid beschouwde. In nasleep van de gebeurtenissen concludeerde Van Leeuwen dat juist de onschuldige lieden gestraft werden. Ook onder de bevolking bestond volgens de tienman het idee dat het Hof er slechts op uit was ‘onze vrienden’ te straffen, terwijl ‘onze vijanden’ ongestraft konden blijven kwaadspreken.²⁸⁶ De raadsheren waren slechts op zoek naar enkele zondebokken. Naar de mening van Van Leeuwen kwam het optreden van het Hof in het gerechtelijke onderzoek naar de toedracht van de gebeurtenissen de rust binnen Leiden dus geenszins ten goede.

Akerval was evenmin gerustgesteld toen de drost fiscaal, de dienders en de vier raadsheren van het Hof van Holland op 16 november incognito in Leiden arriveerden. Hij vreesde hier nog het nodige van te horen. Over de stationering van de garnizoenen binnen Leiden was Akerval positiever. Hoewel hij betoogde dat de komst van soldaten op de burgers vreemd overkwam, geloofde hij dat de militie misschien tot bestwil van de gemeenschap was om alle onderlinge haat en nijd tussen de burgers te stuiten.²⁸⁷ Van Mieris oordeelde op zijn beurt dat de rust in de stad en het gezag van de magistraat daadwerkelijk hersteld werd door de tussenkomst van het krijgsvolk. Volgens hem durfden de grootste muitmakers ‘(...) nu, door den muilprang [muilkorf] dien hen op den neus gezet was, niet een onvertoogte woord spreken.’²⁸⁸

De erfenis van het oproer

Na de toezegging van de stadhouder op het punt van de vrije krijgsraad discussieerden de schutters in Amsterdam op 11 september 1748 over de verkiezing hiervan. Uit naam van de burgerofficiëren werd De Boer diezelfde dag verzocht deze grote vergadering in de Nieuwezijds Heerenlogement bij te wonen. In zijn dagboek uitte de auteur zijn zorgen over deze gebeurtenis. Hij vreesde dat de stad de gevolgen daarvan wellicht nooit meer te boven zou komen. In zijn perceptie verbeterde de situatie in het daaropvolgende jaar niet. Burgers schenen geen eerbied meer te kennen voor hun regering en ook de eensgezindheid onder de burgers leek in de samenleving niet meer aanwezig te zijn. Volgens De Boer was de algehele situatie dusdanig geëscaleerd dat men er geen gelijke voorbeelden uit eerdere tijden voor zou kunnen vinden.²⁸⁹

²⁸⁶ Ibidem, 181-183, 193, 195-196.

²⁸⁷ Akerval 18 (1921-1922) 17-18.

²⁸⁸ Van Mieris, Verhaal, 40.

²⁸⁹ De Boer, Chronologische Historie, 120-122, 218.

3. Tweedracht, wat nu?

Het verlies van eendracht binnen de burgerstand was niet het enige probleem waarover de Amsterdamse bevolking zich zorgen maakte. Op 21 juli 1749 concludeerde De Boer dat zowel onder het gemeen als onder een groot aantal gegoede lieden gemor was ontstaan over de wanhopige toestand waarin het vaderland verkeerde. De sterfte onder het vee was hoog, de trafieken gingen economisch achteruit en de handel was door gebrek aan speculaties tot stilstand gekomen. In maart 1750 werd volgens De Boer zelfs algemeen gevreesd dat het geheel gedaan was met de vaderlandse negotie, omdat de handelspositie van de Republiek door andere landen was overgenomen als gevolg van de binnenlandse troebelen.²⁹⁰

De Boer liet echter in het midden wat hij van deze redenering vond. Hij hoopte slechts het beste voor het vaderland.²⁹¹ In zijn ietwat terughoudende reactie zien wij een verandering in zijn houding ten aanzien van het conflict, want in november 1748 had hij met vele anderen nog geoordeeld dat de droevige situatie op de Beurs te wijten was aan de binnenlandse onrust. Vanaf 1749 lijkt De Boer een meer voorzichtige positie te hebben ingenomen door de moeilijkheden op de Beurs niet volledig aan de gebeurtenissen van 1748 toe te schrijven. In mei 1749 betoogde hij dat de verslechterde toestand vooral te verklaren was door het faillissement van zes verzekeraars. Toch kon hij in die tijd ook niet ontkennen dat binnenlandse oproeren, die naar zijn mening nooit goed voor een land waren, krachtig hadden bijgedragen aan de problemen op de Beurs.²⁹²

Tienman Van Leeuwen liet zich evenmin positief uit over de toekomst van de Republiek. Aan het eind van zijn dagboek in 1751 sprak hij dan ook de hartenwens uit dat het land in vervolg gezegend mocht zijn. Hij hoopte dat het eerdere verlies van de handel en de productie van goederen door betere zaken zou kunnen worden opgevangen. Daarbij merkte Van Leeuwen wel op dat voor het goed functioneren van de samenleving aan twee belangrijke voorwaarden moest worden voldaan: een godvruchtige en rechtvaardige regering enerzijds en een gehoorzame en eendrachtige burgerij anderzijds. Het zou naar zijn mening een zegen voor de Republiek zijn wanneer het land opnieuw over de idealen van goed bestuur en eendracht binnen de samenleving kon beschikken.²⁹³

De lokale overheid was volgens Van Leeuwen in 1749 geenszins het toonbeeld van goed bestuur. In dat jaar keerde de Leidse lakenkoopman zich resoluut tegen het plan van de burgers om de magistraat te verzoeken een goed woordje bij de stadhouder te doen voor de in

²⁹⁰ Ibidem, 192, 259.

²⁹¹ Ibidem, 259.

²⁹² Ibidem, 146, 167.

²⁹³ Van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 294-295.

hechtenis genomen brouwer Laurens Lips.²⁹⁴ Van Leeuwen betoogde dat de burgers meer succes zouden boeken door de stadhouder direct, dus zonder tussenkomst van de regenten, te benaderen. Ter verduidelijking vergeleek hij de huidige politieke situatie met de religieuze praktijk van het ontvangen van goddelijke steun. Voor hulp van Christus richtten de rooms-katholieken zich altijd tot de heiligen, maar als lidmaat van de Waalse kerk zag hij niets in deze tussenkomst van derden. In zijn optiek konden gelovigen alleen zalig worden door Christus zelf. Een soortgelijke situatie deed zich volgens Van Leeuwen nu voor in de politiek. In de zaak Lips was alleen de stadhouder bij machte een oplossing te bieden, omdat hij bevoegd was aan gevangenen pardon te verlenen. Gelijk aan zijn religieuze ideeën betoogde Van Leeuwen dat het direct benaderen van de stadhouder de enige manier was om de Leidse brouwer daadwerkelijk te helpen.²⁹⁵

Uit zijn visie over de wijze waarop burgers het beste hun politieke zaak konden bepleiten, sprak een sterk politiek bewustzijn. Toch verklaarden deze ideeën niet waarom Van Leeuwen zo fel reageerde op de propositie om hulp aan de magistraat te vragen. De cipier van Lips, die met een soortgelijk voorstel bij Van Leeuwen kwam, vroeg aan hem of hij de stadsbestuurders wel als zijn wettige regenten beschouwde. Hierop antwoordde Van Leeuwen dat hij bereid was de stadsbestuurders te gehoorzamen, maar in dit geval ‘kon ik haar niet anders aansien als onse partij en aanklagers, jaa selfs onse regters en beulen en dat zij alleen den oorszaak waren van al het kwaad ’t geen ons oovergekoomen was (...).’²⁹⁶ De tienman was niet bereid de huidige stadsbestuurders te accepteren en te gehoorzamen, omdat zij volgens hem tot de andere partij uit het conflict behoorden.

Voor Van Leeuwen was het cruciaal dat de regeerders boven de partijen stonden om aan het ideaal van goed bestuur te kunnen voldoen, maar in de nasleep van het conflict slaagden de Leidse stadsbestuurders daar volgens hem niet in. In zijn dagboek beweerde deze tienman dat de regenten in zijn stad een verdeel-en-heers politiek voerden, waardoor de algemene haat onder de burgers zo diep ingeworteld raakte dat deze tweedracht tot in het nageslacht zou doorwerken. Zodoende was hij ervan overtuigd dat de invoering van een nieuw schuttersreglement een zoete wraak was van de regenten, omdat de laatsten hoofdzakelijk de ‘voornaamste’ burgers, de officieren van de schutterij, van hun diensten in de hoog- en laagwacht ontsloegen. Van Leeuwen had liever gezien dat deze burgers die in de kwade nacht

²⁹⁴ Laurens Lips was verkozen tot een van de tienmannen. Als spreker van de burgerbeweging vertegenwoordigde hij de vierde schutterswijk onder het Blauwe Vendel (Akerval 16 (1919) 17, 20).

²⁹⁵ Van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 224-225.

²⁹⁶ Ibidem, 224.

3. Tweedracht, wat nu?

van 10 op 11 november onder de wapenen waren gekomen, een boete hadden gekregen in plaats van deze ‘zware’ straf te moeten ondergaan.²⁹⁷

Uit het verhaal van Van Leeuwen blijkt temeer dat volgens hem de Leidse overheid met haar handelen niet tot doel had zich boven de partijen te stellen om de eendracht te hervinden. Van Leeuwen betoogde dat de regering er juist naar streefde de deelnemers van de burgerbeweging politiek onmondig te maken en hen sociaal te isoleren. Allereerst werden van alle afgedankte burgers uit de schutterij alle kleine voordelen van de stad ontnomen. De overheid voerde deze maatregel zover door dat ook familieleden van deze burgers niets meer kregen. Daarnaast spraken de regenten onderling af geen diensten van deze burgers af te nemen en openstaande schulden aan hen niet meer te voldoen. Van Leeuwen betoogde dat het ergste aan deze afspraken was dat deze werden nagevolgd door andere stedelijke colleges en individuele personen die op een bepaalde manier afhankelijk waren van de stadsbestuurders of de ‘vuilbonten’, aanduiding voor de tegenstanders van de burgerbeweging.²⁹⁸

De haat tegen ‘onse partij’ leidde er volgens Van Leeuwen zelfs toe dat de Leidse sprekers ernstig in hun levensonderhoud bedreigd werden. Zo weigerden de procureurs en de notarissen in Leiden nog langer krediet te verlenen aan deze 64 burgergecommitteerden. Bovendien verloren de sprekers een aanzienlijk deel van hun klantenkring, omdat zij zwart werden gemaakt bij kooplieden uit andere steden in binnen- en buitenland. Van Leeuwen had de gevolgen van deze bespottingen aan den lijve ondervonden. De Amsterdamse lakenwinkelier Meinert Steenhouwer wenste Van Leeuwen bijvoorbeeld niet meer te ontvangen. Hij was bang klanten te verliezen als deze Leidse lakenkoopman in de buurt van zijn winkel in de Warmoesstraat gezien zou worden. Zelfs zijn boezemvriend Abraham Renaud, lakenwinkelier in Utrecht, besloot zich wegens de negotie van hem te distantiëren. Vele andere winkeliers volgden het voorbeeld van deze twee heren op. Hoewel de tienman na afloop van het conflict enkele prinsgezinde kooplieden tot zijn nieuwe klantenkring mocht rekenen, achtte hij het in deze situatie van groot belang dat de afgedankte burgers elkaar zouden steunen door van elkaars diensten gebruik te maken.²⁹⁹

Burgers durfden de Leidse sprekers dus niet langer te begroeten of handel met hen te drijven uit vrees dat dit contact door regenten of leden van de ‘tegenpartij’ opgemerkt zou worden.³⁰⁰ Angst regeerde de stad en hield de tweedracht feitelijk in stand. Zo beklagde

²⁹⁷ Ibidem, 200-201, 204.

²⁹⁸ Ibidem, 199-203.

²⁹⁹ Ibidem, 204, 275-276.

³⁰⁰ Ibidem, 205-206, 275.

Akerval na de ‘stadsgreep’ van 11 november 1748 zich opnieuw over de manier waarop burgers (hier: schutters) met elkaar omgingen:

Ook hadt op desen tijt niet anders plaatse als dat den eene burgers den ander zijn inquisiteur was met bedrijging soo sommige niet wilden doen, het geene de meeste magt der burgerij uijtwerkte, datse hunne huijsen door het graauw soude laten omverhaalen, of anders dat se als absente soude aangetekent worden, en nog al meer soodanige diergelijke kwade penaltijter deden de burgers malkander aan.³⁰¹

Van Leeuwen betoogde zelfs dat de verdeeldheid binnen Holland dusdanig ver gevorderd was dat familieleden openlijk tegenover elkaar kwamen te staan. Zij weigerden met elkaar te spreken of met elkaar om te gaan. Volgens Van Leeuwen was de oorzaak hiervan dat deze burgers de eigenbaat boven vriendschap, rechtvaardigheid en broederlijke liefde hadden verkozen. Over het algemeen lagen aan deze beslissingen vooral pragmatische overwegingen ten grondslag. De burgers blijken vooral hun eigen belang te willen nastreven, omdat zij vreesden voor de consequenties wanneer zij hun familieleden wel te hulp zouden schieten.³⁰²

Zodoende kwam de heer Van Overveld terug op zijn belofte aan de gevangengenomen brouwer Lips die hem, zijn neef, eerder gevraagd had een verzoek tot uitgifte van een pardonbrief aan de stadhouder te overhandigen. Van Overveld die door de stadhouder in de regering van 's-Gravenhage was geplaatst, vreesde met deze handeling ongenoegen bij zijn mederegenten te veroorzaken. Van Leeuwen haalde fel uit tegen deze neef van Lips. Net als duizenden andere burgers ontbrak het hem aan moed om zich openlijk voor ‘onse saak en partij’ uit te spreken. Toch durfde Van Leeuwen om vergelijkbare redenen deze opdracht niet aan te nemen. De tienman vreesde zich met deze taak zeer gehaat te maken bij de Leidse regenten en was vooral bang tot een van de 200 opstandige burgers te gaan behoren die in het voorstel van burgemeester De Raat binnen 24 uur de stad moesten verlaten. Van Leeuwen was niet zozeer gehecht aan Leiden, maar wilde niet uit de stad verbannen worden.³⁰³ Als balling was men namelijk van ieder sociaal netwerk verstoken.

Na het conflict had Van Leeuwen al ervaren hoe zijn naasten hem aan zijn lot wilden overlaten. Op het moment dat veel burgers op de Burcht door het Hof van Holland werden ondervraagd en tienman Lips naar de Gevangenpoort in 's-Gravenhage was overgebracht,

³⁰¹ Akerval 18 (1921-1922) 7.

³⁰² Van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 276-277. Vgl. De Voogd, *Doelistenbeweging*, 221.

³⁰³ Van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 218-219.

3. Tweedracht, wat nu?

deden zijn zwager Van Poot en zijn zuster Maria van Leeuwen in 1749 hun uiterste best om de tienman over te halen de stad tijdelijk te verlaten.³⁰⁴ Hiervoor had zijn zus ook advies ingewonnen bij hun neef die onlangs door de stadhouder tot de vroedschap van de stad was benoemd. Deze Pieter de Caauw was eveneens van mening ‘(...) dat het de voorzigtigste wijze voor mij [Joost van Leeuwen] was dat ik mij voor een wijltijds absenteerde, zij waren daar alle voor om de schandaal in de familie te voorkomen.’³⁰⁵ Met hun verzoek hadden de familieleden niet zozeer tot doel om Van Leeuwen te helpen. Zij kwamen vooral voor hun eigen belangen op, omdat zij vreesden dat de aanwezigheid van Van Leeuwen binnen de stad de familienaam niet ten goede zou komen.³⁰⁶ Maar met hun handelen maakten zij de verdeel-en-heers politiek van de regenten in feite tot een succes. De Leidse sprekers raakten door het baatzuchtige gedrag van familie en vrienden steeds verder geïsoleerd, waardoor de bestaande verdeeldheid in de samenleving geïnstitutionaliseerd raakte.

Ondanks de heersende tweedracht binnen Leiden zag Van Leeuwen op het punt van de eendracht de toekomst met vertrouwen tegemoet. Aan het eind van zijn dagboek was hij ervan overtuigd dat de meeste en wellicht zelfs alle inwoners het handelen van de burgerbeweging uiteindelijk zouden waarderen, want de tienmannen hadden hun acties altijd verricht ten voordele van de gehele burgerij en verdere ingezetenen.³⁰⁷ In de jaren na het conflict lijkt de eendracht binnen de samenleving hersteld te worden. Dit werd zichtbaar bij het inzamelen van geld voor brouwer Laurens Lips, brandewijnverkoper Pieter de Mikker³⁰⁸ en een soldaat die na afloop van het oproer door het Hof van Holland in hechtenis waren genomen. Van Leeuwen betoogde dat de meeste burgers, en ‘niet alleen die van onse Prince partij waaren’,³⁰⁹ aan de collectes voor deze burgergecommitteerden bijdroegen. Over deze meelevendheid van de burgers deelde de Leidse lakenkoopman verder vol trots mee dat in geen andere stad in de Republiek waar soortgelijke burgerbewegingen hadden plaatsgevonden ‘(...) zodanige getrouwheid onder de burgers bespeurd geweest als hier tot Leijden.’³¹⁰

In het algemeen beschouwde Van Leeuwen het bestaan van tweedracht als een gebrek in de samenleving. In de voordracht die deze Leidse koopman speciaal voor de eerste

³⁰⁴ Ibidem, 180.

³⁰⁵ Ibidem, 181.

³⁰⁶ In dit kader is het beter te begrijpen waarom hij zijn dagboek aan zijn familie heeft opgedragen. Hij wilde in ieder geval zijn naasten ervan overtuigen dat hij nooit tegen het algemeen belang gehandeld had en dus de eer van de familie niet geschonden had (Van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 294).

³⁰⁷ Van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 280-281.

³⁰⁸ Pieter de Mikker was een van de 64 sprekers die de belangen behartigde van zijn schutterswijk: het zesde kwartier onder het Oranje Vendel met een Wit Kruis (Akerval 16 (1919) 19).

³⁰⁹ Van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 249.

³¹⁰ Ibidem, 254-255.

bijeenkomst van de 64 Leidse sprekers op 12 september 1748 geschreven had, had hij al betoogd dat de onenigheid onder de burgers dé oorzaak was van de problemen in de Republiek. De enige manier om weer tot eendracht te komen was alle haat en nijd af te leggen. Daarop riep hij alle aanwezige burgers op om, gelijk het eerlijke lieden en waardige christenen betaamde, de eigenbaat te verzaken, de overheid te gehoorzamen en naastenliefde te tonen om dit werk tot een goed einde te brengen. Hierbij dienen wij op te merken dat deze toespraak nooit voorgelezen of in druk verschenen is, waardoor wij er niet vanuit kunnen gaan dat Van Leeuwen deze mening over het belang van eendracht al in september 1748 was toegedaan. Bovendien is eerder betoogd dat de auteur zijn dagboek vooral als apologie gebruikte, waardoor hij deze rede ook achteraf pas aan zijn verhaal kan hebben toegevoegd om zich als een zeer gehoorzaam burger aan zijn lezer te presenteren.³¹¹ In dat geval geeft het betoog over eendracht aan wat Van Leeuwen vond dat hij toentertijd had moeten zeggen.

Voor Van Mieris was het behoud van eendracht noodzakelijk om oproeren in de toekomst te voorkomen. In zijn aanmerkingen op de laatste pagina van zijn verhaal betoogde deze Leidse kunstenaar dat deze ‘verderffelijke beroerte’ afgewend had kunnen worden wanneer de stadsbestuurders eensgezind waren geweest. Geheel in overeenstemming met de zinspreuk van de Republiek hadden tweedracht en wantrouwen in zijn beleving tot verderf en teloorgang van de grootse zaken geleid. Van Mieris betoogde dat mensen binnen de samenleving achterdochtig waren over andermans beweegredenen. Ingezetenen vertrouwden niemand uit vrees door anderen benadeeld te worden. De auteur sloot zijn verhaal af met een wijze raad voor de eenvoudige lieden die van de beroerten wilden leren. Hij raadde hen aan zich aan het gezag te onderwerpen en de overheid te gehoorzamen, want de wanorde die voortkwam uit deze opstanden was altijd nadelig voor hen. Alleen de oproerstokers wisten hiervan te profiteren. Van Mieris was duidelijk geen voorstander van de aanstichters die dit oproer slechts voor het eigen gewin hadden aangewend.³¹²

De Boer, Van Leeuwen en Van Mieris constateerden dat het gemis van eendracht en gehoorzaamheid een van de oorzaken was van de ontstane problemen. Het naleven van deze stedelijke idealen was volgens de dagboekschrijvers essentieel om oproeren in het vervolg te voorkomen. Impliciet riepen zij hun medeburgers op in eendracht samen te leven en zich aan het gezag te onderwerpen. Een dergelijke toekomstvisie ontbreekt in het dagboek van Akerval. Vermoedelijk raakte deze dagboekschrijver aan het einde van het conflict van angst vervuld, want zijn verslag eindigt in december 1748 met de mededeling dat hij zich ‘om

³¹¹ Ibidem, 48-50.

³¹² Van Mieris, Verhaal, 42 en Aanmerkingen op pag. 42.

3. Tweedracht, wat nu?

redenen wille' niet met de verdere gevolgen van het conflict zou inlaten. Akerval wenste in stilte een goed vaderlander te zijn en te blijven. Waarschijnlijk heeft hij daarom zijn naam aan het begin van zijn dagboek doorgehaald.³¹³ Toch blijkt uit zijn oordeel over de 'stadsgreep' in Leiden op 11 november 1748 wel dat hij bepaalde verwachtingen ten aanzien van zijn medeburgers bezat. Akerval verafschuwde de wijze waarop deze, in zijn ogen, onredelijke lieden hun stadsbestuurders tegemoet waren getreden. Bij het indienen van hun rekest hadden zij hun ontzag moeten betuigen in plaats van de regenten vrees in te boezemen door hun wapens te tonen. Burgers waren naar zijn mening eerbied en gehoorzaamheid verschuldigd aan hun overheid.³¹⁴

Hooggespannen verwachtingen

Naast deze opdracht aan burgers verwachtten de dagboekschrijvers ook het nodige van de overheid om verdere onrust in de samenleving te voorkomen. In november 1747 had Van Leeuwen al zijn ideeën geformuleerd over hoe de regeerders volgens hem moesten optreden. Naar aanleiding van de kwestie over het publiekelijk verkopen van de opengevallen stadsambten ontwikkelde de auteur namelijk een politieke theorie waarin hij het klassieke metafoor van de staat als het lichaam hanteerde. Hoewel Van Leeuwen erkende dat de regering het hoofd van het gemeenebest uitmaakte, benadrukte hij hierin vooral de positie van de burgers die als het lichaam het verbindende element in de samenleving vormden. Volgens de Leidse koopman diende iedere waardige burger naar zijn vermogen een bijdrage te leveren tot welzijn en tot nut van het gemeenebest, maar had de regering daarin de plicht zorg te dragen dat iedere burger daartoe ook in staat was.³¹⁵

Als gevolg van het verval van de negotie, de oorlog en het betalen van de zware lasten was het voor de arbeiders onmogelijk geworden hun aandeel aan de samenleving te leveren. Van Leeuwen betoogde dat burgers hetzelfde lot te wachten stonden indien er op korte termijn geen verandering in deze situatie kwam. Ook voor de regering zou dit grote gevolgen hebben. Wanneer burgers niet meer in staat waren hun belasting op te brengen, dan kon het

³¹³ Akerval 18 (1921-1922) 34; ELO, Bibl., LB 735 deel, J. Akerval, Deese stadt aanmerkenswaardigen gevallen en geschiedenissen van den jaare 1748 en wat omstandigheden sig in dit jaar binnen deser steele sijn voorgevallen onder de regeringen van Syn Weledelen Doorlugtige Hoogheydt door Gods Genade Prince van Orangen en Nassouw (1748) Voorreeden.

³¹⁴ Akerval 18 (1921-1922) 7, 9. Deze opdracht aan burgers vertoont veel overeenkomsten met de wens die de Staten van Holland al tijdens de pachtersoproeren hadden uitgesproken. In die publicatie van 19 juni 1748 werden burgers opgedragen hun eisen op de gebruikelijke wijze kenbaar te maken, namelijk via het indienen van een rekest en met ontzag voor de overheid.

³¹⁵ Van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 35-37. Met dank aan de studenten van het derdejaars seminar 'Burgerschap in Crisistijd. Oproer en politiek in de Republiek, 1747-1748' voor hun bijdrage aan de discussie over dit bronfragment tijdens het college op 28 oktober 2015.

stadsbestuur namelijk op zijn beurt weinig meer uitrichten. Dit betoog over het goed functioneren van een samenleving illustreert helder wat Van Leeuwen in deze specifieke toestand en in het algemeen van de regering verwachtte. De overheid die gewend was meer te nemen dan te geven, kon als hoofd van het gemenebest slechts voortbestaan door acht te slaan op de levensomstandigheden van haar burgers.³¹⁶

Inzake de conflictbeslechting kon de overheid niet altijd voldoen aan de hooggespannen verwachtingen van de bevolking. De meeste burgers reageerden vanuit vijandigheid, omdat zij zich nog midden in het conflict bevonden. Na de interventie van de stadhouder in september 1748 verwachtten de gegoede burgers in Amsterdam bijvoorbeeld dat het stadsbestuur de oproermakers uit de samenleving zou verstoten. Het uitroeien van de Doelisten was in hun ogen de enige manier om de rust in de samenleving te herstellen. De gegoede burgers durfden zelfs openlijk te beweren dat de Doelisten slechts werktuigen waren geweest wier ‘rampzalige leven’ zij het liefst aan galgen en aan raderen zouden zien eindigen. Volgens De Boer werd deze opvatting en deze wrok tegen de Doelisten tot in 1750 algemeen gedeeld onder de fatsoenlijke lieden. Zo betoogde een van de oudste en eerbiedwaardigste kooplieden van de Beurs in een gesprek met De Boer dat de rust enkel hersteld zou worden als dit ‘canaille’ werd opgehangen. Zelfs toen een van de doelenhoofden een natuurlijke dood stierf, waren vele burgers volgens de auteur woedend. De Doelist had naar hun mening in beulshanden moeten sterven.³¹⁷

De Boer, zoals we reeds zagen, zocht de oplossing eerder in het wegnemen van de haatgevoelens dan in het straffen van de onruststokers. Volgens hem werden de burgers van beide zijden constant in hun haatgevoelens gevoed door het verschijnen van paskwillen. Een verbod op deze publicaties diende de aversie weg te nemen. Daarnaast wakkerde de overheid deze wrok bij de gegoede burgers aan door de wijze waarop zij de Doelistenleiders na afloop van het conflict tegemoet trad. Zij bedeelde goede bedieningen, zoals het ambt van collecteur in het nieuwe belastingstelsel, toe aan zulke ‘slegte lieden’. Dit zette in 1749 kwaad bloed bij dit deel van de bevolking.³¹⁸ Maar De Boer was ervan overtuigd dat deze Doelisten hun verdiende loon nog zouden krijgen: ‘(...) als de tijden maar eens wat veranderen; hoe dat ze de voetveeg van de gantsche waerelt nogh zullen worden, en van alle eerlijke luijden, verstooten zullen zijn.’³¹⁹

³¹⁶ Ibidem, 37.

³¹⁷ De Boer, *Chronologische Historie*, 130-131, 136-137, 142, 146, 159-160, 169, 267.

³¹⁸ Ibidem, 163.

³¹⁹ Ibidem, 165.

3. Tweedracht, wat nu?

Op 3 december 1750 deelde De Boer mee dat de burgemeesters om onbekende redenen hadden besloten het aantal makelaars op de Beurs te laten toenemen. De kantoorklerk vond deze beslissing merkwaardig, omdat sinds de binnenlandse onrust de helft van de bestaande makelaars niet meer nodig was. Algauw deden de geruchten de ronde dat de overheid hiermee de fatsoenlijke burgers en kinderen, die dagelijks om bedieningen zouden smeken, tegemoet wilden komen. Uit de geruchten blijkt dat de burgers de vergroting van de makelaarsgilde beschouwde als een wanhoopsdaad van het stadsbestuur. Het probleem van de lokale overheid was dat zij niet over voldoende middelen beschikte, ‘wjl’t gewasch van anno 1748 met al de vetste brokjes heen gaat, en dat burgemeesteren geen beter konden uijt vinden, om hunne goede burgers te helpen, dan in ’t makelaars gilde.’³²⁰ Dit overheidsoptreden had niet alleen een averechtse uitwerking op de economische situatie, maar het hitte de gegoede burgers opnieuw tegen de Doelisten op.

In mei 1751 werd het conflict volgens De Boer weer opgerakeld als gevolg van de verslechterde economische situatie. De Boer betoogde dat de oproermakers en het ‘gewasch’ van 1748 opnieuw de schuld kregen van de slechte staat van de negotie en diens gevolge van het totale verval van het vaderland.³²¹ De economische situatie van Amsterdam speelde in zijn analyse van het conflict op de achtergrond een belangrijke rol, maar De Boer erkende pas in het voorjaar van 1751 voor het eerst dat de economie een cruciale factor was in de verklaring van de maatschappelijke en politieke onrust in de Republiek. Voor de situatie in Haarlem betoogde hij namelijk dat ‘(...) als de wever en twijnderij nog in dien welstand waren, als voorheen (...) want dan hadden zij [oproerlingen] ’t zo drok met werken, dat er geen tijd was aan plonderen of oproer maken te denken (...).’³²²

Gezien de verslechterde economische situatie in mei 1751 is het niet opmerkelijk dat De Boer zijn twijfels uitte over de intenties van de burgers om het oude belastingstelsel van de verpachting opnieuw in te voeren. Als reden werd aangevoerd dat de collecten minder inkomsten voor het land opleverden dan de pachten. Maar De Boer geloofde niet dat de burgers in hun verlangen naar de invoering van het pachtstelsel het belang van het land voorop hadden gesteld. Zij handelden eerder uit wraak. Volgens hem wilden zij vooral de collecteurs en hun aanhangers ‘verdelgen’ en zien hoe zij door de ‘fatsoenlijke’ lieden verstoten en veracht werden, zodat de Doelisten uit nood gedwongen tot de bedelstaf

³²⁰ Ibidem, 278-279.

³²¹ Ibidem, 295.

³²² Ibidem, 289.

veroordeeld waren of naar Oost-Indië moesten afreizen.³²³ De Boer liet hiermee zien dat naar zijn mening de aversie tussen de Doelisten en de gegoede burgers nog altijd bestond.

Terwijl De Boer betoogde dat onder de gegoede burgers in Amsterdam de opvatting heerste dat het stadsbestuur met de begeving van het collecteursambt de Doelisten bevoordeeld had, durfde Van Leeuwen deze uitspraak voor de ‘opstandige’ burgers in Leiden te betwisten. Volgens de tienman kregen vele afgezette lieden uit de burgerwacht buiten hun medeweten om een ambt als collecteur toebedeeld. Verscheidende burgers wilden de functie niet uitoefenen en bedankten hiervoor.³²⁴ Toch kunnen wij twijfelen aan de waarheid van zijn bewering dat de Leidse sprekers niet op de toebedeelde ambten zaten te wachten. Bezien tegen de achtergrond dat Van Leeuwen zijn dagboek als apologie gebruikte, is het immers zeer begrijpelijk dat hij ons dit wilde laten geloven. Als hij zich niet tegen de begeving van ambten aan de deelnemers van de beweging had uitgesproken, had hij de tegenstanders in hun vermoeden bevestigd dat de sprekers vooral uit eigen gewin gehandeld hadden tijdens de burgerbeweging.

Overigens begreep Van Leeuwen de afweging van de weigeraars zeer goed. Naar zijn mening leefde men gelukkiger wanneer men de kost met de handen kon verdienen. Bovendien was hij ervan overtuigd dat de collecteurs zich dezelfde haat bij de bevolking op de hals zouden halen als de pachters voorheen hadden ervaren. Behalve de naam was er volgens Van Leeuwen niets aan het belastingsysteem veranderd. Collecteurs zouden nog altijd geen gerust, stil en christelijk burgerleven kunnen leiden. Door hun eed waren zij immers gedwongen de armen die weinig fraudeerden, te ruïneren, omdat zij de grote en rijke burgers die juist veel smokkelden, niet durfden aan te pakken.³²⁵ In zijn oordeel over de manier waarop de overheid de deelnemers van de burgerbeweging behandelde, verschilde Van Leeuwen dus radicaal van de gegoede burgers in Amsterdam die van mening waren dat het stadsbestuur de Doelisten bevoordeelde.

Voor het beslechten van het burgerlijk conflict in Leiden blijkt Van Leeuwen zijn hoop vooral gevestigd te hebben op de stadhouder. In 1750 was de Leidse lakenkoopman in de gelegenheid de stadhouder te vragen naar zijn beweegredenen om de voormalige stadssecretaris Van Rooijen aan te stellen tot pensionaris van de stad. Van Leeuwen was zeer bevreesd dat Van Rooijen, die veel invloed had op de zittende regenten, zijn nieuwe ambt zou aanwenden om wraak te nemen op de burgers die in oktober 1748 op zijn ontslag hadden

³²³ Ibidem, 295.

³²⁴ Van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 263.

³²⁵ Ibidem, 263-264.

3. Tweedracht, wat nu?

aangedrongen. Zolang hij zitting had in het stadsbestuur, zou de situatie van ‘onze’ burgers naar de mening van Van Leeuwen niet verbeteren.³²⁶

De tienman verlangde van de stadhouder dat hij opnieuw in het stadsbestuur zou ingrijpen. De aanstelling van enige regenten van ‘onze partij’ was volgens Van Leeuwen de enige oplossing voor de heersende tweedracht. Daarop beloofde de stadhouder in ieder geval de burgers in het vervolg meer tegemoet te komen. Bij zijn vertrek durfde Van Leeuwen de zaak van ‘onze verdrukte burgers’ aan de stadhouder toe te vertrouwen.³²⁷ De woordkeuze die Van Leeuwen hier hanteerde, impliceert dat hij er geen vertrouwen in had dat de verdeeldheid binnen de samenleving, die door de gevoerde politiek van het stadsbestuur versterkt werd, op korte termijn vanzelf zou worden opgelost. Bovendien blijkt uit zijn denken over een oplossing dat Van Leeuwen zich nog midden in het conflict bevond. Hij trachtte vooral steun te zoeken voor zijn eigen partij om zich tegen de verdrukking van de tegenstanders te wapenen. Bescherming van de stadhouder was naar zijn mening daarin onontbeerlijk.

Maar had de stadhouder niet al de nodige steun verleend door een van de belangrijkste eisen van de ‘opstandige’ burgers alsnog in te willigen? Op 1 oktober 1749 kondigden de Staten van Holland een generale amnestie af waarin zij op advies van de stadhouder bepaalden dat niemand vervolgd mocht worden om de strafbare feiten die tijdens het conflict van 1748 waren gepleegd.³²⁸ Daarnaast hadden de Staten hierin ook een zogeheten vergeetclausule opgenomen:

(...) dat alles het gunt ter saake van de voorschreeve dissidentien, murmuratien en het houden der voorschreeve vergaderingen, mitsgaders in de voorschreeve desordres en confusien tot nog toe is gepasseert en voorgevallen, van wat natuur en qualiteijt, en bij wie het ook begaan soude moogen weesen, sal zijn en blijven vergeeten en vergeeven.³²⁹

Deze vergeetclausules hadden volgens Judith Pollmann vooral tot doel de herinneringen aan het geweld opnieuw te depolitiseren en te individualiseren. Zij betoogde dat gebeurtenissen uit het verleden door deze clausules niet meer erkend werden als legitimatiegrond voor latere acties. Oftewel, het was burgers niet langer toegestaan de herinneringen aan het conflict te

³²⁶ Ibidem, 283-284.

³²⁷ Ibidem, 284.

³²⁸ ELO, SA II, 0501A, inv. nr. 33, Plakkaat van de Staten van Holland van 1 oktober 1749.

³²⁹ Ibidem.

mobiliseren om gewelddaden tegen een bepaalde persoon of groep in de toekomst te rechtvaardigen.³³⁰

Tot behoud van de rust en welstand van het land voegden de Staten van Holland enkele verbodsbepalingen aan het plakkaat toe om nieuwe aanleidingen tot verdeeldheid te voorkomen. Zodoende mocht niemand in het vervolg in zijn autoriteit of respect gekleineerd worden, was het niet toegestaan de afgetreden regenten te bespotten, en was het verboden onder welk voorwendsel dan ook de overheid met geweld tegemoet te treden. Aan het eind van het plakkaat erkenden de Staten van Holland ook de continue strubbelingen bij de invoering van een nieuw belastingsysteem. Opnieuw werd iedere ingezetene opgedragen de gemene landsmiddelen te betalen en de personen die de belastingen inden niet in hun werk te hinderen.³³¹

Bij het vernemen van de eerste geruchten over een amnestieregeling op 6 oktober 1749 was De Boer ervan overtuigd dat de overheid zo'n plakkaat inderdaad zou afkondigen. Als de schuldigen aan het Verraad van Maastricht (1638) al amnestie kregen, dan zou de schuld van de Doelisten, wier daden minder erg waren dan die van verraders, ook kwijtgescholden worden. De Boer sprak zich echter niet uit over het belang van een amnestieregeling, maar deelde wel mee dat de meeste 'vredelievende' lieden in Amsterdam van mening waren dat het beter geweest zou zijn als de hoge overheid niet genoodzaakt geweest was haar 'ontaarde' en 'on gehoorzame' onderdanen vergeving te schenken.³³² Van Mieris had daarentegen juist begrip voor dit besluit van de Staten van Holland. Aan de 'verderffelijke beroerten' hadden zoveel mensen zich schuldig gemaakt dat het volgens hem onmogelijk was iedereen te straffen. De overheid zou namelijk alleen de kleine daders kunnen oppakken die de plannen hadden uitgevoerd, want de ware aanstichters van de oproeren lieten zich niet zien.³³³

Van Leeuwen was op zijn beurt geenszins tevreden over de uitwerking van dit overheidsoptreden. Na aflezing van deze generale amnestie op 9 oktober was volgens hem namelijk alles in Leiden bij het oude gebleven: 'Wij wierden niet weer in de wagt hersteld, nog aan hallen, nog gildens geïmploeijeert, nog aan kerk nog kluijs, de haat en nijd bleef altijd eeven groot, men mogt ons onbestraft beleedigen.'³³⁴ Toch bewees De Boer aan de hand van het conflict tussen de burgers Rudolph Oosting en Monsieur Boudeaux op 6 maart 1750 dat de vergeetclausule wel degelijk effect had op de verhoudingen tussen conflicterende

³³⁰ Judith Pollmann, 'Acts of oblivion', ongepubliceerd hoofdstuk in haar *Memory in early modern Europe, 1500-1800*, in voorbereiding.

³³¹ ELO, SA II, 0501A, inv. nr. 33, Plakkaat van de Staten van Holland van 1 oktober 1749.

³³² De Boer, *Chronologische Historie*, 222.

³³³ Van Mieris, *Verhaal*, 42.

³³⁴ Van Leeuwen, *Verhaal van het voorgevallene te Leiden*, 231.

3. Tweedracht, wat nu?

partijen. Tijdens het conflict kwam de schout tussenbeide en hij vroeg hen waaruit dit conflict voortkwam. Beide heren zeiden dit niet te weten, maar voor De Boer was het zeer duidelijk. De oorsprong van hun aversie lag in het conflict van 1748. Boudeaux was als Doelenhoofd een groot voorstander van Doelenvergadering geweest, terwijl Van Oosting er een verbitterd tegenstander van was.³³⁵ Ofschoon het voorbeeld aantoont hoe deze vergeetclausules in de praktijk werkte, bewees dit incident ook dat De Boer in zijn denken in partijschappen, het wij/zij-denken, nog sterk door ‘het conflict van 1748’ werd beïnvloed.³³⁶

Zijn betrokkenheid bij het conflict werd vooral in de nasleep van het oproer duidelijk toen hij in augustus 1749 de stelling van de Doelisten trachtten te weerleggen dat alle burgers die hen niet gunstig gezind waren ook tegen de prins van Oranje waren. De Boer betoogde dat deze bewering ‘(...) een van de allerongegegrondste argumenten is; die er ooit bedagt zijn; om onschuldigen, te beschuldigen’, want men kon wel degelijk prinsgezind zijn zonder direct tot de Doelisten te behoren.³³⁷ Zo betoogde De Boer dat hij herhaaldelijk in het gezelschap van contra-Doelisten verkeerde, maar nog nooit een onvertogen woord over de stadhouder en zijn familie had gehoord. Bovendien dronken deze gegoede burgers geregeld op de gezondheid van de prins. Het feit dat zij geen oranje vlaggen uitstaken of oranje kokardes droegen, werd volgens De Boer veeleer door hun professie bepaald. In het eerste hoofdstuk hebben wij gezien dat veel kooplieden in 1747 al van mening waren geweest dat de handel gevrijwaard moest zijn van deze uitingen van oranjegezindheid.³³⁸

De Boer zag zichzelf niet als contra-Doelist, maar ondernam wel veel moeite om de beschuldiging van de Doelisten te ontkrachten. Waarom? Enerzijds heerste er al langer algemene verbittering onder de bevolking over de uitlatingen van de Doelisten die betoogden dat iedereen die geen sympathie voor hen had geen ‘welmeenende patriotten’ of voorstanders van het vaderland waren.³³⁹ Anderzijds voelde De Boer zich door deze beschuldigingen ook persoonlijk aangevallen. In de vorige hoofdstukken hebben wij gezien welke pogingen De Boer als rooms-katholiek burger had ondernomen om zichzelf en zijn medeburgers als goede

³³⁵ De Boer, *Chronologische Historie*, 255-256.

³³⁶ ‘Het conflict van 1748’ vormde voor De Boer het referentiekader om de handelingen en acties van personen in de jaren 1749-1751 te beoordelen. Aanhangers van de Doelistenbeweging bleef hij in de daaropvolgende jaren aanduiden als ‘behorende tot het gewas van 1748’. Maar hij refereerde niet alleen aan de gebeurtenissen van 1748 om mensen bij voorbaat in diskrediet te brengen. Als hij wilde benadrukken dat rooms-katholieken goede burgers van het vaderland waren, dan verwees hij ook naar hun rol ten tijde van de troebelen van 1748. Deze vooringenomenheid als gevolg van het denken in partijschappen bewijst dat De Boer zelf nog deel uitmaakte van het conflict en geenszins boven de partijen stond. Zie hiervoor: De Boer, *Chronologische Historie*, 246-247, 255, 264-271, 284, 286, 290-291, 296, 308, 310, 320.

³³⁷ De Boer, *Chronologische Historie*, 207.

³³⁸ *Ibidem*, 18, 207-208.

³³⁹ *Ibidem*, 205.

vaderlanders te presenteren. Met de bewering dat alleen Doelisten vaderlandslievend en prinsgezind waren, werden al zijn inspanningen eensklaps tenietgedaan. De beschuldigingen van de Doelisten konden indirect gevolgen hebben voor de positie van de rooms-katholieken in de samenleving wanneer deze niet direct zouden worden weerlegd. Vandaar dat De Boer deze beschuldiging onmogelijk over zijn kant kon laten gaan.

Tegelijkertijd bewees zijn felle reactie op de uitlatingen van de Doelisten dat ook De Boer zich nog midden in het conflict bevond. Net als Van Leeuwen oordeelde deze kantoorklerk de gebeurtenissen vanuit zijn eigen perspectief. En hoewel dagboekschrijvers hun verhaal vaak na afloop van de gebeurtenissen in het net opstelden, waren zij in het algemeen niet in staat het conflict van enige afstand te overzien. Dagboekschrijvers waren geen buitenstaanders die zonder oordeel het conflict konden gadeslaan. Zij waren omstanders, en in enkele gevallen zelfs deelnemers, die onderdeel waren van het conflict en diens gevolge ook van hun eigen verhaal.

Concluderend kunnen wij stellen dat de dagboekschrijvers de waarden uitdroegen die stadsbesturen en de stadhouder al eeuwenlang in hun publicaties proclameerden.

Overeenkomstig met deze overheidsretoriek hechtten de auteurs in hun dagboeken namelijk veel waarde aan het stedelijk ideaal van eendracht en riepen zij de burgers op zich als gehoorzame ingezetenen aan het gezag te onderwerpen. Maar met haar optreden in de jaren 1748-1751 bereikte de stadsregering geenszins de eendracht die zij zelf voorstond. In Leiden voerde de lokale overheid een verdeel- en heerspolitiek waarmee zij volgens Van Leeuwen de sprekers van de burgerbeweging op sociaal en politiek gebied wilde isoleren. Het Amsterdamse stadsbestuur trachtte zich met grote moeite boven de partijen te stellen, maar haar handelen werd door de partijen herhaaldelijk in het voordeel van de ander uitgelegd. De heersende onvrede in de publieke ruimte kon hierdoor niet worden weggenomen. Van beide zijden bleven de burgers elkaar openlijk of in het geheim bespotten. Daarnaast werd de publieke ruimte hoofdzakelijk door angst geregeerd. Sommige burgers durfden vanwege hun afhankelijkheidspositie de leden van de burgerbeweging niet op straat te groeten of handel met hen te drijven uit vrees voor represailles van de overheid of hun tegenstanders. Ook in de persoonlijke sfeer werden burgers in het nauw gedreven. De dagboekschrijvers hadden dit zelf ook ervaren. Zo voelde De Boer zich persoonlijk aangesproken door de beschuldigingen die de Doelisten nog altijd vrijelijk konden uiten, legde Akerval zichzelf het zwijgen op en raakte Van Leeuwen, net als andere sprekers, door zijn naasten steeds meer geïsoleerd. Familie en

3. Tweedracht, wat nu?

vrienden waren bevreesd voor reputatieschade wanneer zij zich met de opstandige burgers zouden inlaten.

Aangaande het beslechten van conflicten verwachtten de dagboekschrijvers van de lokale overheid dat zij de oplossing zou bieden voor de problemen. Uit de dagboeken zijn vier verschillende strategieën te destilleren die elk de nodige inspanningen van het stadsbestuur vereiste. Allereerst betoogde De Boer dat de lokale overheid de onvrede uit de publieke ruimte moest wegnemen door zich boven de partijen te stellen. Een verbod op paskwilen diende de diepgewortelde haatgevoelens in de samenleving te neutraliseren. Daarentegen namen de gegoede burgers van Amsterdam en de Leidse regenten in het stadsbestuur eerder hun toevlucht tot vergeldingsmaatregelen. Zij zagen meer iets in het bestraffen van de oproerlingen. Maar volgens Van Mieris hadden dergelijke repressieve handelingen die uit wraak voortkwamen weinig nut, omdat de ware aanstichters of veroorzakers van de onrust daarmee niet aangepakt zouden worden. Liever gaf Van Mieris de voorkeur aan de afkondiging van een generale amnestie die bepaalde dat niemand nog langer om zijn daden vervolgd mocht worden. Zodoende kon men het conflict achter zich laten met als doel de rust te herstellen.

In zijn verlangen naar het aanstellen van regenten van zijn eigen partij zocht Van Leeuwen ten slotte naar een institutionele oplossing die niet zozeer gericht was op het herstellen van de eendracht maar meer op het verbeteren van het lot van de ‘verdruchte’ burgers van zijn partij. Ondanks zijn hartenwens dat de Republiek gezegend zou worden met goed bestuur en een eensgezinde burgerij droegen de ideeën van Van Leeuwen over conflictbeslechting middels ‘power-sharing’ daaraan niet bij. Met de inwilliging van de eisen om regenten van de eigen partij in het stadsbestuur te plaatsen en om Voetiaanse predikanten in de kerk te benoemen werd de tweedracht binnen de samenleving juist geïnstitutionaliseerd. De meningen van de dagboekschrijvers verschilden, maar toch spreekt uit iedere opvatting over het oplossen van de heersende tweedracht een sterk politiek bewustzijn. De auteurs bezaten de nodige kennis over de politieke situatie en waren zich bewust van de consequenties die deze gebeurtenissen op hun eigen positie in de samenleving konden hebben.

Conclusie

Na de Franse invasie in Staats-Vlaanderen in april 1747 kwamen de burgers in Holland herhaaldelijk in verzet tegen de lokale bestuurders die zij verantwoordelijk hielden voor de erbarmelijke toestand van de Republiek. Toch richtten zij hun woede in eerste instantie op hun medeburgers die zich in hun ogen achter de ‘slechte’ regenten hadden geschaard of zelfs de kant van de vijand hadden gekozen. Na de aanstelling van de stadhouder in mei 1747 vierden de ontevreden lieden bijvoorbeeld hun frustraties bot op personen die niet expliciet uiting gaven aan het orangisme en bij het nieuws over de val van Bergen op Zoom in september 1747 reageerden zij zich af op de katholieken vanwege het gemeenschappelijke geloof met de Fransen en de herinneringen aan 1672. Uit angst voor verraad van binnenuit probeerden zij in deze onzekere tijd grip te krijgen op de situatie door gewenst gedrag van hun medeburgers af te dwingen. Voor de dagboekschrijvers waren deze voorvallen geen conflicten tussen voor- en tegenstanders. Niemand was daadwerkelijk tegen de aanstelling van de stadhouder of voor de Franse verovering van Bergen op Zoom. Bovendien bleven deze onderlinge confrontaties volgens hen beperkt tot incidenten, omdat de lokale overheid door overreding, zachte dwang of inwilliging van de gestelde eisen de oproerlingen tot kalmte wist te brengen. Hierdoor herstelde de rust in de samenleving, maar de onvrede onder de burgers over de regenten en hun beleid bleef onder het oppervlak bestaan.

In navolging van de gebeurtenissen in Groningen en Friesland begon de Hollandse bevolking in juni 1748 pachtershuizen te plunderen. Gedurende deze oproeren werden stadsbesturen in verschillende Hollandse steden geconfronteerd met de onwelwillendheid van de burgerwacht om bezittingen van pachters en hun bedienden te beschermen. Zolang het geweld gericht was tegen het pachtsysteem weigerden schutters in te grijpen. De toenemende onrust in de steden en het advies van de stadhouder dwongen de Staten van Holland om de pachten op 26 juni per plakkaat af te schaffen nog voordat een vervangend belastingsysteem was uitgedacht. Het besluit werd met enthousiasme ontvangen, maar deze concessie kon de al langer bestaande ontevredenheid over de overheid niet oplossen. Tijdens de zomer en het najaar van 1748 slaagden de ontevreden burgers in Amsterdam en Leiden erin hun verzet beter te organiseren door gebruik te maken van de schutterij als mobilisatiekader. Deze burgerbewegingen die aandrongen op een wetsverzetting en de verkiezing van een vrije krijgsraad, ontwrichtten de maatschappij ernstig. Slechts door ingrijpen van de stadhouder wisten de lokale overheden hun gezag enigszins te herstellen.

De dagboeschrijvers keken tegen dit conflict van 1747 en 1748 aan met het idee dat de gebeurtenissen elkaar logisch opvolgden. In de historiografie is al eerder gewezen op deze continuïteit. Historici betoogden dat met de pachtersrellen in mei en juni 1748 een nieuwe fase aanbrak, omdat het collectieve geweld in dit stadium niet langer alleen in de publieke ruimte en tegen de overheid werd uitgeoefend. Deze fasering in het conflict herkennen wij ook in de dagboeken, maar de dagboeschrijvers gingen in hun verslaglegging nog een stap verder. Zij onderscheidden in het najaar van 1748 een nieuwe fase in het oproer waarin burgers tegenover elkaar kwamen te staan. De meerwaarde van de bestudering van deze dagboeken ligt dan ook in de eerste plaats in het zichtbaar maken van dit zogeheten burgerlijk conflict: een conflict tussen niet-bestuurders over kwesties die te maken hebben met ideeën en praktijken uit de publieke zaak in de publieke ruimte.

De wijze waarop het onderzoek naar het politieke bewustzijn bij burgers tot nu toe is uitgevoerd, heeft bepaald dat deze fase van het burgerlijk conflict niet eerder is opgemerkt. In de oproerstudies over 1672 lag de focus nadrukkelijk op het mobilisatiekader, het actierepertoire en het programma van eisen van de opstandige burgers met als gevolg dat historici slechts oog hadden voor het stedelijk oproer waarin de overheid de directe tegenstander vormde. Er is vooral gekeken hoe oproerlingen hun protest vormgaven en hun verzet tegen het stadsbestuur tot uiting brachten, en niet naar de manier waarop omstanders en direct betrokkenen het conflict hebben begrepen en welke moeilijkheden zij zagen in het handhaven van de orde en het herstellen van de eendracht in de samenleving.

Terugblikkend op de gebeurtenissen oordeelden de dagboeschrijvers hoe zij zelf, hun medeburgers en de overheden in deze situatie hadden gehandeld en hoe zij hadden moeten handelen. Uit hun opvattingen over het ideale gedragspatroon van de actoren blijkt dat de dagboeschrijvers zich bewust waren van hun stedelijke identiteit. Ongeacht hun achtergrond voelden zij zich als burgers behorend tot de stedelijke gemeenschap, gerechtigd betrokken te zijn bij en zich uit te laten over kwesties die de *res publica* betroffen. Bovendien koesterden en verinnerlijkten zij de stedelijke waarden van eendracht en gehoorzaamheid aan het gezag die door de overheid werden verkondigd en die de leidende principes van het vroegmodern stedelijk republicanisme vormden.

Het politieke bewustzijn van de dagboeschrijvers was zeer nauw verbonden aan het ideaal van eendracht, maar wat betekent dit voor hun positie binnen het conflict? Op grond van hun dagboeken is hun werkelijke deelname aan het conflict moeilijk te achterhalen. Historici kunnen hooguit vaststellen dat de auteurs in hun dagboeken *zeggen* niet betrokken te zijn geweest, wat overigens inherent blijkt te zijn aan dit type bron. De auteurs hielden tijdens

de gebeurtenissen aantekeningen bij die zij op een later moment in het net overschreven. De kans bestaat dat de auteurs in retrospectief een bepaalde logica in hun aantekeningen aanbrachten door verbanden tussen gebeurtenissen te zien. De dagboeken vormen geen directe weergave van de gebeurtenissen, maar geven eerder de visie van de auteurs op het oproer weer. In hun analyse van het conflict gaven de dagboekschrijvers dan ook nooit zichzelf maar vooral anderen de schuld van de ontstane problemen. Zij presenteerden zich aan de lezer als zeer gezagsgetrouwe burgers. Het is een buitengewoon natuurlijke reactie dat mensen zich willen distantiëren van een conflict dat tweedracht heeft veroorzaakt. Maar in een samenleving waarin eendracht zo'n centrale rol in het politieke vertoog speelde, was de behoefte om zichzelf van iedere betrokkenheid te verschonen nog veel groter.

Naast de overheid en de dagboekschrijvers bedienden de leiders van de burgerbewegingen in Amsterdam en Leiden zich in 1748 evengoed van de retoriek van eendracht, wat de waarde van het eenheidsvertoog in de vroegmoderne tijd aantoonde. Eendracht was niet alleen een centraal begrip in de stedelijke ideologie die door de overheid van bovenaf werd geproclameerd, maar ook een ideaal dat van onderaf breed gedragen werd. Het veroorzaken van tweedracht in de samenleving was dan ook geen doelgerichte actie van de opstandelingen. Het burgerlijk conflict was niet gezocht, maar een bijverschijnsel dat in de zoektocht naar eendracht ontstond. Oftewel, een onvoorzien probleem dat volgens de dagboekschrijvers voortkwam uit het stedelijk oproer als gevolg van onoplosbare dilemma's binnen de burgerlijke oppositie. Enerzijds ontnam de gehanteerde retoriek van eendracht de leiders van de burgerbewegingen de mogelijkheid het politieke nut in te zien van het naast elkaar bestaan van meerdere opvattingen op het moment dat er door het aanbieden van rekestten ter ondertekening expliciet naar de mening van de burgers werd gevraagd. Anderzijds ontstond er verwarring onder de opstandige burgers over welke vorm van representatie werd gehanteerd voor de organisatie van het stedelijk verzet. De gedeputeerden dachten met de schriftelijke ondertekening van de rekestten over een volmacht te beschikken om op eigen initiatief aan te sturen op een wetsverzetting. De aanhangers die nooit met de eis van een regeringsverandering hadden ingestemd, waren echter van mening dat hun vertegenwoordigers geen besluiten mochten nemen zonder daarvoor eerst ruggenspraak te plegen met de achterban uit de eigen wijk.

Haatgevoelens en wantrouwen over elkaars beweegredenen hadden niet alleen de burgerbeweging in haar voortgang belemmerd, maar bemoeilijkten naar de mening van de dagboekschrijvers ook de pogingen om tot vrede te komen. Vijandigheid en achterdocht hielden de tweedracht onder de burgers in stand, omdat deze emoties bij burgers tijdens het

vredesproces door paskwillen, preken en bespottingen op straat constant werden aangewakkerd en gevoed. Beide partijen durfden niet op elkaar te rekenen uit angst dat een van hen dit vertrouwen voor het eigen voordeel zou misbruiken. In recente studies hebben politicologen en sociale wetenschappers betoogd dat een meerderheid van de vredesprocessen tijdens de implementatiefase mislukte, omdat de betrokken partijen in de laatste fase van het proces nog altijd wantrouwig waren over de intenties van de voormalige tegenstanders. Het reduceren van de wrok jegens de ander en het versterken van het vertrouwen vormden volgens hen de sleutel tot succes van het vredesproces. Ook voor het herstellen van de rust in 1748 bleek een belangrijk obstakel te liggen in het overwinnen van de emoties die het publieke domein domineerden.

Een bijkomend probleem voor het vredesproces was volgens de dagboekschrijvers dat veel omstanders in de nasleep van het stedelijk conflict met angst vervuld raakten. Familieleden, vrienden en cliënten van de deelnemers aan de burgerbewegingen vreesden voor represailles van degenen van wie men afhankelijk was wanneer zij met de Doelisten of Leidse sprekers bleven omgaan. Uit hun bezorgdheid over de mogelijke sociale, economische en politieke consequenties van hun omgang met de opstandige burgers blijkt dat de omstanders zich dus zeer bewust waren van hun eigen positie. Als gevolg van deze sociale druk raakte de tweedracht nog dieper in de samenleving ingeslepen.

De belangrijkste taak voor de overheid lag in het neutraliseren van de heersende gevoelens in de publieke ruimte. Een verbod op het opstoken van de gemoederen, zoals De Boer voorstelde, was daarin de beste strategie om de angel uit het conflict te halen en de bestaande wrok bij de burgers weg te nemen. Oftewel, de strijd diende ‘vergeten’ te worden, zodat herinneringen aan het conflict niet langer gemobiliseerd mochten worden om toekomstige geschillen of gewelddaden te legitimeren. Een eerste stap in deze richting zetten de Staten van Holland pas op 1 oktober 1749 met de afkondiging van een generale amnestie. Hierin werd bepaald dat het gepasseerde vergeten moest worden en dat in het vervolg niemand vanwege het conflict vervolgd zou worden.

Voor het welslagen van deze vergeetpolitiek in het bijzonder en voor het vroegmoderne vredesproces in het algemeen was het van doorslaggevend belang dat het stadsbestuur aan beide partijen in het burgerlijk conflict de garantie kon bieden dat de tegenstander te vertrouwen was. Daarvoor diende de overheid haar machtspositie te hernemen door eerst het vertrouwen in haar gezag als drager van de eendracht te herstellen. Uit de door de dagboekschrijvers aangedragen strategieën van conflictbeslechting, variërend van het opschorten van vervolging tot het verdelen van de macht en van het treffen van

vergeldingsmaatregelen tot het opleggen van verboden, blijkt eveneens dat de overheid een centrale positie innam in het beëindigen van de tweedracht. Toch laten de auteurs in hun dagboeken niet zien hoe de stadsbestuurders uiteindelijk de interne verdeeldheid oplosten. In het algemeen verwachtten zij wel dat de overheid de patriarchale rol weer zou innemen, maar blijkbaar waren de zittende regenten in hun ogen niet in staat zich boven de partijen te stellen.

Misschien waren de gevolgen van de aantasting van haar machtspositie wel het grootste probleem waarmee de overheid aan het eind van 1748 te kampen had. In de loop van de jaren 1747 en 1748 waren de machtsverhoudingen in de samenleving geleidelijk verschoven ten gunste van de opstandige burgers. Met steun van de schutterijen konden de stadsbesturen in 1747 de onlusten met zachte dwang neerslaan, maar vanaf juni 1748 verloren de overheden langzamerhand hun greep op de gebeurtenissen. Tijdens de pachtersoproeren weigerden de gewapende burgers namelijk tegen de plundersaars op te treden om de bezittingen van de pachters en hun bedienden te beschermen. De overheid werd op een cruciaal moment in het conflict gedwongen een ingrijpende concessie aan de oproerlingen te doen, omdat zij niet meer vanzelfsprekend kon rekenen op de burgerwacht als betrouwbaar instrument voor de ordehandhaving. De chaos was compleet toen de schutterij in het najaar van 1748 de motor van het burgerlijk verzet ging vormen. Sindsdien hadden de stadsbesturen in Amsterdam en Leiden niet langer de beschikking over adequate pressiemiddelen om hun macht uit te oefenen met als gevolg dat ook tussen burgers onderling hevige conflicten ontstonden.

Afgezien van de problemen in de organisatie van de burgerbewegingen kon een burgerlijk conflict dus pas daadwerkelijk ontstaan in een machtsvacuüm dat door een stedelijk oproer was gecreëerd. Dit brengt ons terug bij de hoofdvraag hoe overheden in de vroegmoderne tijd vrede onder hun burgers konden stichten. De dagboekschrijvers hebben laten zien dat het stadsbestuur in zijn pogingen de orde te handhaven rekening diende te houden met een bijkomende, complicerende factor op het moment dat het stedelijk oproer een burgerlijk conflict was geworden. De preventieve en repressieve strategieën die zij vroeger effectief kon inzetten om stedelijke oproeren te bestrijden, werkten door de onderlinge verdeeldheid tussen burgers averechts. Het inwilligen van een deel van de eisen met als doel de oproerlingen bij de samenleving te houden, beschouwden de tegenstanders van de Doelisten en de Leidse sprekers in het burgerlijk conflict als nadelig voor henzelf. Omgekeerd was de situatie niet anders. Het vervolgen van enkele opstandelingen werd in het licht van het burgerlijk conflict geïnterpreteerd als overwinning voor de andere partij. Bovendien werden de genomen maatregelen van de overheden om bespottingen middels een verbod op het

schenden van de goede naam van een particulier tegen te gaan, door beide partijen met wantrouwen ontvangen.

Toch kon de lokale overheid in haar pogingen het stedelijk oproer te onderdrukken ook actief gebruik maken van de bestaande verdeeldheid om de burgerbeweging verder te verzwakken. In Amsterdam bevorderden de stadsbestuurders bijvoorbeeld, bewust of onbewust, het wantrouwen onder de Doelisten door slechts een gedeelte van de gestelde eisen in te willigen. Na de wetsverzetten tussen 4 en 6 september 1748 heerste er onder de aanhangers van de burgerbeweging de vrees dat zij door de leiders misleid waren. Er deden geruchten de ronde dat de Doelenhoofden hun strijd zouden staken, omdat zij inmiddels hun belangrijkste doel, de regeringsverandering, bereikt hadden. Met het toegeven aan slechts een deel van de eisen was de overheid dus in staat een wig te drijven tussen de opstandelingen om de burgerbeweging zo van binnenuit te ondermijnen.

Dit onderzoek naar de visie van dagboekschrijvers op de conflictsituatie van 1747-1748 heeft ten slotte ook een nieuwe verklaring opgeleverd voor het mislukken van de burgerbewegingen in Amsterdam en Leiden. In de historiografie is veelvuldig betoogd dat dit stedelijk verzet stukliep, omdat stadhouder Willem IV niet bereid was de eisen van de burgerbeweging volledig in te willigen. Toch werd het einde van het oproer niet alleen bepaald door factoren van buitenaf. In deze scriptie hebben wij gezien dat de deelnemers van de burgerbewegingen na afloop van het conflict in het najaar van 1748 sociaal geïsoleerd raakten. Door hun verslechterde positie werden zij gedwongen hun protest te staken, omdat het voortzetten van de strijd tegen de overheid hen meer kostte dan opleverde. Paradoxaal faalden de opstandige burgers dus deels in hun verzet tegen het stadsbestuur, omdat hun beweging van binnenuit door tweedracht werd ondermijnd als gevolg van het ontstane burgerlijk conflict.

Salomons en Knevel verklaarden al eerder in hun onderzoek naar de burgerbeweging van 1672 dat de laatste fase van het stedelijk oproer niet alleen op niets uitliep door onwilligheid van de prins en de regenten om het politieke bestel fundamenteel te wijzigen maar ook door de interne onenigheid van de burgerbeweging.³⁴⁰ Opmerkelijk hebben zij beiden dit laatste idee niet verder uitgewerkt. Een harde vergelijking tussen de bewegingen van 1672 en 1748 zou kunnen uitwijzen of het burgerlijk conflict ook al in 1672 bestond, en of gehanteerde strategieën voor het beslechten van de tweedracht tijdens het Rampjaar

³⁴⁰ Salomons, 'Amsterdamse burgerbeweging', 219; Knevel, *Burgers in het geweer*, 366.

overeenkwamen met de oplossingen die door de dagboekschrijvers in 1748 waren aangedragen.

Daarnaast kunnen er naar aanleiding van dit onderzoek vraagtekens gezet worden bij de bewering van historicus Geyl dat de Doelisten ‘zuivere stadspolitici’ waren. De synchronische vergelijking tussen de gebeurtenissen in Amsterdam, Leiden en Brielle in deze scriptie toont dat er in het verloop van het stedelijk conflict opmerkelijke parallellen waren tussen de burgerbewegingen in de verschillende steden. Daarnaast laten de dagboeken zien dat het nieuws over de gebeurtenissen niet beperkt bleef tot de stadsgrenzen. Geregeld maakten dagboekschrijvers terloops melding van de toestanden in andere steden of voegden zij nieuwsbladen, pamfletten en ander drukwerk als bijlage aan hun verslag toe. De consequenties van deze verspreiding van het nieuws ondervond tienman Van Leeuwen aan den lijve. Hij verloor een deel van zijn klanten buiten Leiden vanwege zijn reputatie als tienman. De impact van deze beweging ontsteeg dus de lokale samenleving.

In deze scriptie zijn we dus meer te weten gekomen over de uitkomst van het conflict van 1747-1748, maar wat draagt dit onderzoek naar conflictbeslechting in de vroegmoderne samenleving tot slot bij aan de bestaande vredesstudies? Wat hebben wij nu geleerd over vredestiting in het algemeen? In de recente vredesstudies is er meer aandacht gekomen voor de lokale initiatieven om tot vrede te komen, maar deze pogingen van onderaf droegen vooral bij aan het vredesproces op nationaal niveau. Dit onderzoek is meer gericht op het stichten van vrede binnen een lokale gemeenschap en de rol die burgers in dit proces van conflictbeslechting speelden. De dagboeken laten goed zien dat omstanders van het conflict geïnteresseerd waren in het verloop en de gevolgen van een politieke crisis en dat zij zich ook zeer bewust waren van de politieke situatie en de consequenties die deze gebeurtenissen op hun eigen positie in de samenleving konden hebben. Uit hun ideeën over het herstel van eendracht in de samenleving blijkt vooral dat vertrouwen in een neutrale bemiddelaar ook van doorslaggevend belang was voor het welslagen van het vredesproces op lokaal niveau.

Het beslechten van conflicten stond in het vroegmoderne denken gelijk aan het herstellen van eendracht, maar is het bestaan van een politieke ideologie waarin de nadruk zo sterk op eensgezindheid ligt bevorderlijk voor het vredesproces? Enerzijds staat de algemene bediening van dit eenheidsvertoog toe dat de overheid een beroep kan doen op een waarde waarvan iedere burger het belang inziet. In recente vredesstudies is betoogd dat mensen in oorlogstijd een bepaalde zekerheid vonden, waardoor zij minder bereid waren vrede te sluiten uit angst de vastigheid weer te verliezen. In een samenleving waarin tweedracht gelijk staat

aan wanorde zullen burgers tijdens een politieke crisis sneller tot vrede geneigd zijn, omdat zij zich zeer bewust zijn dat de huidige situatie tegen de goddelijke orde ingaat.

Anderzijds beperkt het ideaal van eendracht het aantal mogelijkheden om tot vrede te komen, omdat de legitimiteit van het naast elkaar bestaan van meerdere opvattingen niet werd gezien. Een conflict kon slechts opgelost worden als een van de conflicterende partijen erkende het nastreven van eendracht te hebben verzaakt, terwijl in onze moderne samenleving een geschil bijgelegd kan worden door het verschil in opvatting te accepteren zonder het direct met elkaar eens te zijn. Daarnaast waren de burgers die zich van dit eenheidsvertoog bedienden ook sneller geneigd aan te geven wat de ander precies fout deed. Deze stedelijke ideologie van eendracht zorgde er namelijk voor dat het politieke denken volgens vaste categorieën verliep. Wie het conflict opzocht, zaaide tweedracht. Wie zijn eigen belang nastreefde, veronachtzaamde het algemeen belang. Dit vertoog leidde dus tot een sterke politieke dichotomie, waarbij er geen tussenweg bestond met het naast elkaar bestaan van meerdere meningen. Op die manier kon het streven naar eendracht gedurende het conflict niet de oplossing maar juist de oorzaak van tweedracht zijn.

Appendix: Biografie van de dagboekschrijvers

Amsterdam

Jacob Bicker Raije (1703-1777) was de zoon van welgestelde ouders die nauwe contacten onderhielden met de Amsterdamse regenten maar zelf niet tot het patriciaat behoorden. In de functie van boekhouder van het korenboek was Bicker Raije vanaf 1729 tot aan zijn dood verantwoordelijk voor de administratie van de graanaccijns. In 1736 werd hij ook benoemd tot kapitein van de schutterij. Zijn kroniek is vooral een opsomming van familieberichten, bestuurlijke benoemingen en geweldsdelicten en wordt beschouwd als een van de bekendste bronnen uit de 18^e eeuw. Een volledige tekstuittgave van het handschrift ontbreekt, maar in 1935 verscheen wel een vrije bewerking: *Het dagboek van Jacob Bicker Raije, 1732-1772* (Amsterdam 1935). Fr. Beijerinck en M.G. de Boer maakten hiervoor een selectie van fragmenten die zij in hun eigen woorden navertelden. Recent verscheen onder de titel *Polsslag van de stad. De stadskroniek van Jacob Bicker Raije (1732-1772)* (Amsterdam 2009) een nieuwe bronneneditie.³⁴¹ Machiel Bosman wilde hierin meer recht doen aan het originele manuscript en heeft een aantal fragmenten, met respect voor de bron, in modern Nederlands omgezet. Het originele manuscript, getiteld *Notitie van het merkwaardigste mejn bekent, dat in het jaar 1732 binnen Amsterdam is voorgevallen*, bevindt zich in de bibliotheek van het Stadsarchief van Amsterdam (SAA, Bibl., 15030, inv. nr. 3551).

Jan de Boer (1694-1764) schreef in 1749 in de voorrede op het eerste deel van zijn kroniek dat de verkiezing van de prins van Oranje tot stadhouder in Veere op 29 april 1747 hem ertoe had aangezet nauwkeurig aantekeningen bij te houden van de gebeurtenissen in Amsterdam. Tot aan 1758 deed deze rooms-katholieke kantoorklerk, die uit Haarlem afkomstig was, dagelijks verslag op grond van eigen waarnemingen en berichten uit, naar zijn zeggen, betrouwbare bronnen. Aan zijn verhaal voegden hij ook de belangrijkste drukwerken uit zijn tijd als bijlage toe. Zijn *Chronologische Historie van alle het geene is voorgevallen bij de komste van Willem Karel Hendrik Friso, prince van Oranje etc. (...) Alles door oor-, en oog-getuigenisse naauwkeurig waargenomen door den schrijver dezès, Jan de Boer in Amsterdam* (Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, KW 71 A 8-12) was in eerste instantie voor zijn eigen vermaak en herinneringen bedoeld, maar hij hield er bij het schrijven rekening mee dat anderen zijn werk zouden lezen. Zo waarschuwde De Boer zijn lezer in het voorwoord dat hij niet de stijl van een historieschrijver gehanteerd heeft, maar zijn belevenissen op zodanige wijze genoteerd heeft dat een toegevend lezer deze kon begrijpen.³⁴²

Abraham Braatbard (1699-1786) beschreef de maatschappelijke gebeurtenissen in Amsterdam van 1740 tot 1752 vanuit een Joods perspectief. Vermoedelijk geïnspireerd door Menachem Man Amelander, die bezig was de geschiedenis van het Jodendom van het jaar 70 tot 1740 te schrijven, besloot Braatbard de opmerkelijke gebeurtenissen uit binnen- en buitenland vanaf 1740 te noteren. In zijn voorwoord maakte deze zetter voor verschillende Joodse drukkerijen de lezer erop attent dat de beschreven twaalf jaar zo uitzonderlijk waren dat de gebeurtenissen in deze periode zich niet zullen herhalen. Pas na 1754 werkte Braatbard zijn aantekeningen in het net uit tot zijn kroniek *Ajn naje kornajk foen 1740-1752* ('Een nieuwe kroniek van 1740-1752', Bibliotheca Rosenthaliana, Amsterdam, Hs. Ros. 486). Een selectie van het Jiddische manuscript dat uit 352 bladzijdes en 285 hoofdstukken bestaat, is in 1960 door Leo Fuks, de toenmalige directeur van de Bibliotheca Rosenthaliana, vertaald en bewerkt in *De zeven provinciën in beroering. Hoofdstukken uit een Jiddische kroniek over de jaren 1740-1752 van Abraham Chaim Braatbard* (Amsterdam 1960).³⁴³

³⁴¹ Bicker Raije, *Polsslag van de stad*, 22-25, 26, 36-37.

³⁴² Blaak, *Geletterde levens*, 167-171, 173-174; De Boer, *Chronologische Historie*, Voor-reden.

³⁴³ Braatbard, *De zeven provinciën*, 7-14; Bart Wallet, 'Dutch history from a Jewish perspective. Abraham Chaim Braatbard's a naye kornayk fun 1740-1752, Hs. Ros. 486', in: I.E. Zwiép e.a. eds., *Omnia in Eo, Studies*

Leiden

J. Akerval heeft uit liefhebberij getracht een korte schets te geven van de bijzondere gebeurtenissen die in de jaren 1747-1748 binnen Leiden zijn voorgevallen tot eeuwige gedachtenis en memorie van de stad. Zijn doel was om objectief verslag te doen van de situatie, maar de hevigheid van de gebeurtenissen in 1748 noopte hem zich over het conflict uit te laten. Zijn dagboek eindigt met de mededeling dat hij zich met reden niet zou inlaten met de verdere gevolgen en zich in stilte zou hullen als een oprecht en deugdzaam patriot.³⁴⁴ Blijkbaar vreesde hij voor de nasleep van het conflict, want in het tweede deel van dit dagboek heeft hij zijn achternaam doorgehaald. In de jaren 1913-1922 heeft S.J. Le Poole L.Gz. het werk volledig getranscribeerd en laten afdrukken in het *Leids jaarboekje*. Alleen het verslag over de gebeurtenissen in 1748 is terug te vinden in de bibliotheek van Erfgoed Leiden en Omstreken (Erfgoed Leiden en Omstreken, Leiden, Bibliotheek, LB 735). Vermoedelijk is het eerste gedeelte van het originele manuscript nog in particulier bezit.

Joost van Leeuwen (c. 1699-?) was lakenkoopman aan de Hooigracht in Leiden en lidmaat van de Waalse kerk. Na een korte uiteenzetting van de gebeurtenissen in 1747 en de eerste helft van 1748 begon hij zijn verhaal met zijn aanstelling als een van de 64 gedeputeerden van de Leidse burgerbeweging. Later werd hij zelfs verkozen tot tienman en trad hij op als eerste woordvoerder van de beweging. Op basis van aantekeningen die hij destijds had gemaakt, besloot Van Leeuwen de voornaamste zaken die hij zelf had meegemaakt voor zijn eigen herinnering in het net te noteren. Hij hoopte dat zijn verhaal te zijner nagedachtenis onder zijn familieleden bewaard mocht blijven, zodat zij het geschrift konden gebruiken als een exempel of voorschrift van hoe men zich tot het meeste voordeel kon opstellen wanneer dergelijke gebeurtenissen zich opnieuw zouden voordoen. Van Leeuwen geloofde dat het gepasseerde niet uniek was voor zijn tijd. Zijn verslag op groot folioformaat telt 308 pagina's en is achterin voorzien van twaalf bewijsstukken, een overzicht van gedrukte boeken en papieren die gedurende het jaar 1748 over de burgerlijke zaak zijn verschenen en een kopie van een brief aan de prinses van Oranje uit juli 1754.³⁴⁵ Het originele manuscript ligt in de bibliotheek van het Erfgoed Leiden en Omstreken (Erfgoed Leiden en Omstreken, Leiden, Bibliotheek, LB 784-1 groot foliodeel).

Frans van Mieris (1689-1763) was remonstrants gedoopt. Deze kleinzoon van Frans van Mieris de Oudere werd door zijn vader, schilder Willem van Mieris, tot kunstenaar opgeleid. In 1736 werd hij benoemd tot directeur van de bloeiende tekenacademie in Leiden. Daarnaast ontwikkelde hij een interesse in geschiedenis en bekwaamde zich in de bronnenkunde en de geschiedfilosofie. Het manuscript *Verhaal van het gene sedert den 29sten april des jaars 1747 tot in't begin van het jaar 1749 te Leijden is voorgevallen (...) kortelijk beschreeven en met de oprechte bewijzen versterkt door eenen oog- en oorgetuigen* (Erfgoed Leiden en Omstreken, Leiden, Bibliotheek, LB 787 foliodeel) is niet door Van Mieris ondertekend, maar is door handschriftvergelijking aan hem toegeschreven. De auteur wilde hiermee de gevolgen die uit het gebrek aan overeenstemming tussen regeerders en ingezetenen waren voortgekomen, voor het nageslacht beschrijven. Het verslag is een doorlopend verhaal van 42 pagina's dat geregeld van kritisch aanmerkingen is voorzien. Daartussen heeft Van Mieris extracten van notulen van de krijgsraad en het stadsbestuur toegevoegd en achterin heeft hij ook een aantal bewijzen ter onderbouwing van zijn verhaal opgenomen.³⁴⁶

on Jewish books and libraries in honour of Adri Offenbergh celebrating the 125th Anniversary of the Bibliotheca Rosenthaliana in Amsterdam, *Studia Rosenthaliana* 37 (Leuven 2006) 264-265; Hell, 'Jiddische kroniek', 16, 18.

³⁴⁴ Akerval 10 (1913) 28-29; Akerval 13 (1916) 94; Akerval 18 (1921-1922) 34.

³⁴⁵ Van Leeuwen, *Verhaal van het voorgevallene te Leiden*, 294.

³⁴⁶ E.O.G. Haitsma Mulier, 'Frans van Mieris en de geschiedbeoefening in het achttiende-eeuwse Nederland', in: E.K. Grootes en J. den Haan eds., *Geschiedenis, godsdienst en letterkunde. Opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg ter gelegenheid van zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam* (Roden 1989) 200-207; E.O.G. Haitsma Mulier en G.A.C. van der Lem eds., *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800* (Den

Brielle

Jan Kluit (1722-1811) hechtte belang aan het onderzoek naar de vaderlandse geschiedenis, maar moest tot zijn spijt concluderen dat het slecht gesteld was met de beschrijving van de stad Brielle en het land van Voorne-Putten. Daarop besloot deze protestantse belastingpachter zelf aantekeningen te maken over de belangrijkste gebeurtenissen op bestuurlijk en economisch gebied. Deze inspanningen resulteerden in elf jaarboeken, vier boeken over de geschiedenis van Brielle, twee boeken ter aanvulling op de jaren 1784-1795, een aanvulling op het boek van Van Alkemade en een beschrijving van de omgeving Voorne-Putten (Streekarchief Voorne-Putten Rozenburg, Collectie Kluit, 501, inv. nr. 1 t/m 21). Het eerste deel over de jaren 1747-1751 kent een omvang van 744 pagina's. In zijn voorrede uit 1755 vermeldde Kluit dat hij deze werken in eerste instantie voor zijn eigen herinnering en tot vermaak van zichzelf en zijn nakomelingen heeft geschreven en daarna pas voor degenen die zich geroepen zouden voelen de beschrijving van de stad te vermeerderen of te verbeteren. Zijn aantekeningen heeft hij ook niet in druk laten verschijnen.³⁴⁷

Haag 1990) 293-295; Met dank aan Ingrid Pot, bibliothecaris van Erfgoed Leiden en Omstreken, die dit verslag voor mij heeft vergeleken met andere handschriften van Frans van Mieris.

³⁴⁷ Wirken, Jan Kluit en Hendrik Moerings, [3-4]; Kluit, *Historische Jaerboeken der stad Briel*, deel 1, 1e stuk, Voorreden: 1-56.

Bibliografie

Ongepubliceerde bronnen

Erfgoed Leiden en Omstreken

0501A: Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SA II)) 1574-1816

Inv. nr. 32 "Aflezingsboeken", registers van ter pui van het stadhuis afgelezen bekendmakingen, X. 1745 juli 15-1749 april 29.

Inv. nr. 33 "Aflezingsboeken", registers van ter pui van het stadhuis afgelezen bekendmakingen, Y. 1749 mei 23-1751.

0534A: Leidse Schutterij, 1578-1797, 1814-1907

Inv. nr. 22 Notulen van het bestuur van de schutterij, 1746 februari 22-1759.

Bibliotheekcollectie

LB 735 deel J. Akerval, Deese stadt aanmerkenswaardigen gevallen en geschiedenissen van den jaare 1748 en wat omstandigheden sig in dit jaar binnen deser steede zijn voorgevallen onder de regeringen van Syn Weledelen Doorlugtige Hoogheydt door Gods Genade Prince van Orangen en Nassouw (1748).

LB 784-1
groot foliodeel Joost van Leeuwen, Verhaal van het voorgevallene te Leiden, 1748-22 October 1751, o.a. het pachtersoproer en lijsten van boeken en pampieren, die gedrukt en uitgekomen zijn aangaande de burgerlijke zaaken en behandeling van het jaar 1748 betreffende Leiden, Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht, Haarlem, Den Haag. Copie van een brief d.d. Juli 1754, overhandigd aan H.K.H. Prinses van Oranje-Nassau, toen zij te Leiderdorp uit Den Haag naar Soestdijk reizende, van paarden veranderde, naar aanleiding van de benoeming van ds. Spaan van Dordrecht.

LB 787 foliodeel F. van Mieris, Verhaal van het gene sedert den 29sten April des jaars 1747, tot in 't begin van het jaar 1749 te Leiden is voorgevallen, betreffende meest de ontsteltenissen onder de Gemeente, en de daarop gevolgde veranderingen. Kortlijk beschreeven en met de oprechte bewijzen verstrekt door eenen oog- en oorgetuigen (1747-1749).

103

Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Bijzondere collecties

KW 71 A 8 Jan de Boer, Chronologische Historie van alle het geene is v voorgevallen bij de komste van Willem Karel Hendrik Friso, prince van Oranje etc. (...) Alles door oor-, en oog-getuijgenisse naauwkeurig waargenomen door den schrijver dezes, Jan de Boer in Amsterdam. Journaelscher wijze geschreven door den autheur in anno 1747-1748, pp. 1-158.

KW 71 A 9 Jan de Boer, Vervolg der chronologische historie van anno 1749-1750, II^{de} deel, door Jan de Boer, pp. 159-281.

KW 71 A 10 Jan de Boer, Vervolg der chronologische historie van anno 1751-1752, III^{de} deel, door Jan de Boer, pp. 282-346.

Nationaal Archief, Den Haag

3.01.04.01: Staten van Holland na 1572

Inv. nr. 185 Gedrukte resoluties van de Staten van Holland, 1747 jan. 11 - dec. 23.

Inv. nr. 186 Gedrukte resoluties van de Staten van Holland, 1748 jan. 10 - jul. 20.

Inv. nr. 187 Gedrukte resoluties van de Staten van Holland, 1748 jul. 24 - dec. 14.

Stadsarchief Amsterdam

15030: Bibliotheek

Inv. nr. 3551 Jacob Bicker Raije, Notitie van merkwaardigste meijn bekend, dat int jaar 1732 binnen Amsterdam is voorgevallen (1732-1772).

Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg, Den Briel

031: Stad Brielle (1572-1811)

Inv. nr. 1305 Akten van stadhouder Willem IV, houdende ontslag van de zittende en benoeming van een nieuwe vroedschap alsmede machtiging van commissarissen om namens hem de eed af te nemen, 1748.

501: Kluit (1747-1851)

Inv. nr. 1 Jan Kluit, Historische Jaerboeken der stad Briel, deel 1, 1^e stuk, 1747-1751, pp. 1-744.

104

Gepubliceerde bronnen

Akerval, J., 'Het dagboek van een Leidenaar uit den jare 1747', ed. S.J. Le Poole L.Gz., *Leidsch jaarboekje 10-18 (1913-1922)*.

Bicker Raije, Jacob, *Polsslag van de stad. De Amsterdamse stadskroniek van Jacob Bicker Raije (1732-1772)*, ed. Machiel Bosman (Amsterdam 2009).

Braatbard, Abraham, *De zeven provinciën in beroering. Hoofdstukken uit een Jiddische kroniek over de jaren 1740-1752 van Abraham Chaim Braatbard*, ed. en vert. L. Fuks (Amsterdam 1960).

Het ontroerd Holland. Of kort verhaal van de voornaamste oproeren en onlusten en oneenigheden die in de Vereenigde Nederlanden, in voorige tyden, en allerbyzonderst in deze laatste Jaaren zyn voorgevallen. (...) Tusschen beide is ingevoegt, een beknopte historie van de opschuddingen aan Cabo de Goede Hoop, te Batavia en op Curacao. 3 dln., 1^e deel (Hardewijk [1748])

<https://books.google.nl/books?id=wpFcAAAcAAJ&dq=Het+ontroerd+Holland&hl=nl&source=gbs_navlinks_s> (Laatst geraadpleegd op 12 februari 2016).

Bibliografie

Krämer, F.J.L., 'Bijdrage tot de geschiedenis der omwenteling in 1747 en 1748 te Rotterdam en te Amsterdam', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 23 (1902) 377-465.

Nederlandsch Gedenkboek of Europische Mercurius (...), 58ste stuk. Eerste deel van 't jaer 1747 (Amsterdam 1747) <<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015064320909>> (Laatst geraadpleegd op 12 februari 2016).

Nederlandsche jaerboeken, inhoudende een verhael van de merkwaardigste geschiedenissen, die voorgevallen zyn binnen den omtrek der Vereenigde Provinciën sedert het begin van 't jaer (...) I-XXX (Amsterdam 1747-1795) <<http://lib.ugent.be/en/catalog/bkt01:000293618?i=1&q=Nederlandsche+Jaerboeken>> (Laatst geraadpleegd op 12 februari 2016).

Secundaire literatuur

Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker, "De gevaarlijkste van alle bronnen." Egodocumenten. Nieuwe wegen en perspectieven', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* I (2004) 3-22.

Blaak, Jeroen, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum 2004).

Blok, P.J., *Geschiedenis eener Hollandsche stad. III: Eene Hollandsche stad onder de Republiek* ('s-Gravenhage 1916) <<https://archive.org/details/geschiedeniseene03blok>> (Laatst geraadpleegd op 14 februari 2016).

Boone, Marc en Maarten Prak, 'Vorsten, patriciërs en burgers. De kleine en grote traditie van stedelijke revoltes in de Lage Landen', in: Karel Davids en Jan Lucassen eds., *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005) 91-124.

Brewer, John D., *Peace processes. A sociological approach* (Cambridge 2010).

Bruin, Guido de, 'Het politiek bestel van de Republiek. Een anomalie in het vroegmodern Europa?', *BMGN* 114 (1999) 16-38.

Davis, Natalie Zemon, 'The rites of violence', in: Idem, *Society and culture in early modern France. Eight essays by Natalie Zemon Davis* (Stanford 1975) 152-187.

Deen, Rosa e.a., 'Dossier 1747-1748', *Skript. Historisch tijdschrift* 36.2 (2014) 89-110.

Dekker, Rudolf, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982).

Dorren, Gabriëlle, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw. Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de 17de eeuw* (Amsterdam 2011).

Frijhoff, Willem en Marijke Spies, 1650. *Bevochten eendracht. Nederlandse cultuur in Europese context* 1 (2de druk; Den Haag 2000).

Fry, Douglas P., *The human potential for peace. An anthropological challenge to assumptions about war and violence* (New York en Oxford 2006).

Fry, Douglas P., 'Conclusion. Learning from peaceful societies', in: Graham Kemp en Douglas P. Fry, *Keeping the peace. Conflict resolution and peaceful societies around the world* (New York en Londen 2004) 185-204.

Geyl, P., *Revolutiedagen te Amsterdam (augustus-september 1748). Prins Willem IV en de Doelistenbeweging* ('s-Gravenhage 1936).

Guibal, C.J., *Democratie en oligarchie in Friesland tijdens de Republiek* (Assen 1934).

- Haitsma Mulier, E.O.G. en G.A.C. van der Lem eds., *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800* (Den Haag 1990).
- Haitsma Mulier, E.O.G., 'Frans van Mieris en de geschiedbeoefening in het achttiende-eeuwse Nederland', in: E.K. Grootes en J. den Haan eds., *Geschiedenis, godsdienst en letterkunde. Opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg ter gelegenheid van zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam* (Roden 1989) 200-207.
- Haks, Donald, 'Oranje in veelvoud. De aanhang van de Prins van Oranje 1747-1780', in: Henk te Velde en Donald Haks eds., *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam 2014) 69-89.
- Hancock, Landon E. en Christopher Mitchell, 'Between local and national peace. Complementarity or conflict?', in: Christopher R. Mitchell en Landon E. Hancock eds., *Local peacebuilding and national peace. Interaction between grassroots and elite processes* (Londen en New York 2012) 161-178.
- Hartog, J., *De Patriotten en Oranje van 1747-1787* (Amsterdam 1882).
- Hell, Maarten, 'Het is bijna niet te geloven. De Jiddische kroniek van Abraham Braatbard 1740-1752', *Ons Amsterdam* 67.1 (2015) 16-21.
- , 'Revolte, rust en revolutie 1747-1795', in: Willem Frijhoff en Maarten Prak eds., *Geschiedenis van Amsterdam. II-b: Zelfbewuste stadstaat 1650-1813* (Amsterdam 2005) 309-375.
- Heringa, J.W., 'Van zelfstandig collecteur tot ambtenaar. Problemen rond de belastingdienst in Holland, 1750-1760', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 15 (1983) 81-101.
- Israel, Jonathan I., *De Republiek 1477-1806* (The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall, 1477-1806, Bert Smilde vert.; 7de druk; Franeker 2012).
- Japikse, N., 'De aard der volksbewegingen van 1747 en 1748', *De Gids* 74 (1910) 315-331.
- Jongste, J.A.F. de, 'Dageraad der democratie? De politieke dimensie van de burgerlijke oproerigheid tijdens stadhouder Willem IV (1747-1751)', *Groniek. Onafhankelijk Gronings historisch studentenblad* 27 (afl. 124) (1994) 45-57.
- , 'The restoration of the Orangist regime in 1747. The modernity of a "Glorious Revolution"', in: Margaret C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt eds., *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, Enlightenment and revolution* (Ithaca en Londen 1992) 32-59.
- , *Onrust aan het Spaarne. Haarlem in de jaren 1747-1751*. Hollandse historische reeks 2 (z.p. 1984).
- , 'De Republiek onder het erfstadhouderschap 1747-1780', in: D.P. Blok ed., *AGN IX* (Haarlem 1980) 73-91.
- Kemp, Graham en Douglas P. Fry, 'Preface', in: Idem eds., *Keeping the peace. Conflict resolution and peaceful societies around the world* (New York en Londen 2004) xiii-xv.
- Kemp, Graham, 'The concept of peaceful societies', in: Graham Kemp en Douglas P. Fry eds., *Keeping the peace. Conflict resolution and peaceful societies around the world* (New York en Londen 2004) 1-10.
- Knevel, Paul, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700*. Hollandse studiën 32 (Hilversum 1994).
- Kuijpers, Erika en Maarten Prak, 'Burger, ingezetene, vreemdeling. Burgerschap in Amsterdam in de 17e en 18e eeuw', in: Joost Kloek en Karin Tilmans eds., *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*. Reeks Nederlandse begripsgeschiedenis 4 (Amsterdam 2002) 113-132.

- Manen, Idzard van, (rapporteur), 'De "Crowd" in de geschiedenis van Amsterdam, de jaren 1696, 1748 en 1787', *Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis* 46 (1974) 43-73.
- Nierop, Henk van, 'De eenheid verbroken 1522-1566', in: Marijke Carasso-Kok ed., *Geschiedenis van Amsterdam. I: Een stad uit het niets. Tot 1578* (Amsterdam 2004) 313-363.
- , 'Van wonderjaar tot alteratie 1566-1578', in: Marijke Carasso-Kok ed., *Geschiedenis van Amsterdam. I: Een stad uit het niets. Tot 1578* (Amsterdam 2004) 451-481.
- , *Het foute Amsterdam* (Inaugurele rede, Amsterdam 2000).
- , *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand* (Amsterdam 1999).
- , 'Popular participation in politics in the Dutch Republic', in: Peter Blickle ed., *Resistance, representation and community. The origins of the modern state in Europe, 13th to 18th centuries, theme E* (Oxford 1997) 272-290.
- Noordam, D.J., 'Het Leidse pachtersoproer van 1748', *Leids jaarboekje* 72 (1980) 87-98.
- Oddens, Joris, '“Roomsche rot” of goed patriot. Het antikatholieke geweld van september 1747', *Skript. Historisch tijdschrift* 29.1 (2007) 5-19.
- Polanen, Tim van, Orde, eendracht, vrede. Een analyse van burgerschap aan de hand van de kroniek van een Doelist (Paper voor derdejaars seminarcollege, Leiden 2015).
- Pollmann, Judith, *Memory in early modern Europe, 1500-1800*, in voorbereiding.
- , 'Archiving the local. Chronicling for the future in early modern Europe', submitted to: Liesbeth Corens, Kate Peters en Alexandra Walsham eds., *The social history of the archive. Record keeping in early modern Europe*, Past & Present Supplement (te verschijnen in 2016).
- , *Catholic identity and the revolt of the Netherlands, 1520-1635*. The past & present book series (Oxford 2011).
- , 'Eendracht maakt macht. Stedelijke cultuuridealen en politieke werkelijkheid in de Republiek', in: Dennis Bos, Maurits Ebben en Henk te Velde eds., *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2011) 134-151.
- , *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Amsterdam 2000).
- Prak, Maarten, 'De Nederlandse 'stadsrepublieken'. Gilden, schutterijen en andere vormen van burgerlijke invloed', in: Leo Lucassen en Wim Willems eds., *Waarom mensen in de stad willen wonen 1200-2010* (Amsterdam 2009) 59-78.
- , *Gouden eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Nijmegen 2002).
- , 'Het oude recht der burgeren. De betekenis van burgerschap in het Amsterdam van de zestiende en zeventiende eeuw', in: Harald Hendrix en Marijke Meijer Drees eds., *Beschaafde burgers. Burgerlijkheid in de vroegmoderne tijd*. Utrecht renaissance studies 6 (Amsterdam 2001) 23-42.
- , 'Burgers in beweging. Ideaal en werkelijkheid van de onlusten te Leiden in 1748', *BMGN* 106 (1991) 365-393.
- , 'Civil disturbances and urban middle class in the Dutch Republic', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15 (1989) 165-173.
- , *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad Leiden, 1700-1780* (Academische dissertatie, [Amsterdam] 1985).
- Reinders, Michel, *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam

- 2010).
- Roorda, D.J., *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties*. Historische studies 38 (ongew. herdr.; Groningen 1978).
- Rothstein, Robert L., 'In fear of peace. Getting past maybe', in: Idem ed., *After the peace. Resistance and reconciliation* (z.p. 1999) 1-25.
- , 'Fragile peace and its aftermath', in: Idem ed., *After the peace. Resistance and reconciliation* (z.p. 1999) 223-248.
- Salomons, A.F., 'De rol van de Amsterdamse burgerbeweging in de wetsverzetten van 1672', *BMGN* 106 (1991) 198-219.
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).
- Slothouwer, F.G., *Bijdrage tot de geschiedenis der Doelisten* (Academische dissertatie, Leiden 1875).
- Soen, Violet, 'Between dissent and peacemaking. The Dutch nobility on the eve of the revolt (1564-1567)', *Revue belge de philologie et d'histoire* 86 (2008) 735-758.
- Spaans, Joke, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620*. Hollandse historische reeks 11 ('s-Gravenhage 1989).
- Spanninga, Hotso, 'Willem IV en de Doelistenbeweging in Friesland', in: J.J. Huizinga ed., *Van Leeuwarden naar Den Haag. Rond de verplaatsing van het stadhouderlijk hof in 1747* (Franeker 1997) 96-122.
- Thorbecke, J.R., *Historische schetsen* ('s-Gravenhage 1860).
- Velema, Wyger, 'Beschaafde republikeinen. Burgers in de achttiende eeuw', in: Remieg Aerts en Henk te Velde eds., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 80-99.
- Verberne, L.G.J., '1748-1798-1848', *Het gemeenebest. Maandblad voor het Nederlands volksgeheel en tot bevordering van de volksgemeenschap* 9 (1948-1949) 82-95.
- Vijlbrief, I., *Van anti-aristocratie tot democratie. Een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis der stad Utrecht* (Academische dissertatie, Amsterdam 1950).
- Voogd, N.J.J. de, *De Doelistenbeweging te Amsterdam in 1748* (Academische dissertatie, Utrecht 1914).
- Wallet, Bart, 'Dutch history from a Jewish perspective. Abraham Chaim Braatbard's a naye kornayk fun 1740-1752, Hs.Ros. 486', in: I.E. Zwiep e.a. eds., *Omnia in Eo, Studies on Jewish books and libraries in honour of Adri Offenbergh celebrating the 125th anniversary of the Bibliotheca Rosenthaliana in Amsterdam*, *Studia Rosenthaliana* 37 (Leuven 2006) 264-265.
- Walter, Barbara F., *Committing to peace. The successful settlement of civil wars* (Princeton en Oxford 2002).
- Wirken, Sanne, Jan Kluit en Hendrik Moerings. *Media en identiteit in de Republiek, 1747-1800* (Masterscriptie, Leiden 2014).
- Woltjer, J.J., *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand 1555-1580* (Amsterdam 1994).
- , *Friesland in hervormingstijd*. Leidse historische reeks 7 (Leiden 1962).
- Zondergeld-Hamer, A.J., 'De houding van de Rotterdammers tijdens de gebeurtenissen van 1747-1748', *Rotterdams jaarboekje*, reeks 7, jaargang 9 (1971) 245-320.